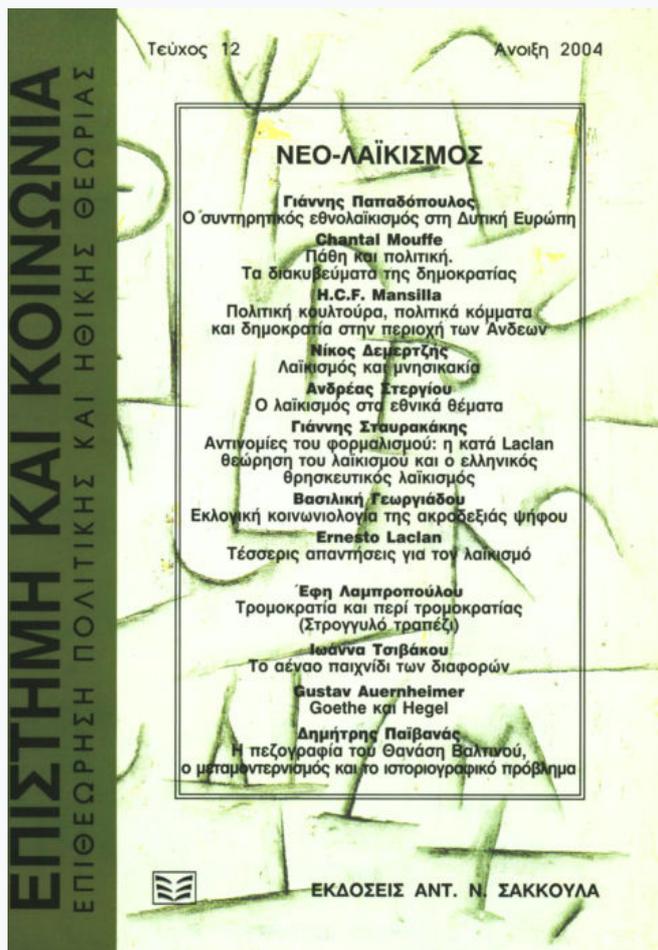

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 12 (2004)

Νεο-λαϊκισμός

Ο συντηρητικός εθνολαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη: Ένα αντιφατικό φαινόμενο

Γιάννης Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/sas.765](https://doi.org/10.12681/sas.765)

Copyright © 2015, Γιάννης Παπαδόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Γ. (2015). Ο συντηρητικός εθνολαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη: Ένα αντιφατικό φαινόμενο. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 12, 1–37. <https://doi.org/10.12681/sas.765>

Ο συντηρητικός εθνολαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη. Ένα αντιφατικό φαινόμενο*

Γιάννης Παπαδόπουλος**

Το άρθρο εξετάζει την επιτυχία συντηρητικών εθνολαϊκιστικών κομμάτων σε αρκετά δυτικοευρωπαϊκά κράτη ως ένα αντιφατικό φαινόμενο. Μελετώντας τα ιδεολογικά, οργανωτικά και κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά αυτών των κομμάτων, εντοπίζονται δύο βασικές αντινομίες που τα διατρέχουν. Πρόκειται για τον συνδυασμό μιας αντιελιτιστικής κριτικής που δίνει έμφαση στην ολιγαρχική φύση των σύγχρονων δημοκρατικών συστημάτων, με προτάσεις επιλεκτικών πολιτικών αλληλεγγύης που συνεπάγονται κοινωνικούς αποκλεισμούς, καθώς και με προτάσεις εκδημοκρατισμού που συνοδεύουν τις ιεραρχικές εσωτερικές δομές και τις ανταρχικές κοινωνικές αξίες οι οποίες είναι αντίθετες προς τον σεβασμό της διαφορετικότητας. Το άρθρο αξιολογεί, επίσης, την επίδραση των θεσμικών παραγόντων αλλά και του πολιτικού περιβάλλοντος όσον αφορά την απήχηση του εθνολαϊκισμού. Τέλος, εξετάζονται τα όρια της λαϊκιστικής επίδρασης, τα αποτελέσματα 'μούμμερανγκ' που προκαλεί ο πληθωρισμός εκλογικών υποσχέσεων από τα αντιπονηματικά κόμματα, όταν αυτά αποκτήσουν την εξουσία, καθώς και η υποστήριξη από τα κόμματα αυτά της δημοκρατικής φύσης του καθεστώτος παρά τη δυσπιστία τους στις αρχές της αντιπροσώπευσης. Συμπερασματικά, εκτιμάται ότι ο συστημικός κίνδυνος που

---

* Το κείμενο αυτό, σε μια πρώτη μορφή, δημοσιεύθηκε στα ισπανικά με τον τίτλο: El nacional-populismo en Europa occidental: un fenómeno ambivalente (Σε Guy Hermet et al., επιμ., *Del populismo de los antiguos al populismo de los modernos*. México: El Colegio de México, 2001, σ. 65-105).

** Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Institut d'Etudes Politiques et Internationales, Πανεπιστήμιο Λωζάνης.

συνεπάγεται ο σύγχρονος εθνολαϊκισμός δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί με τον αποσταθεροποιητικό ρόλο των ακροδεξιών κινημάτων του Μεσοπολέμου.

1. Εισαγωγή: από τον λαϊκισμό ως παθολογία στις εμπειρικές του διαστάσεις

Αρκετοί σχολιαστές και αναλυτές ξαφνιάστηκαν από την επιτυχία των εθνολαϊκιστικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, σε κράτη όπως την Αυστρία (με το Φιλελεύθερο Κόμμα Αυστρίας FPÖ, το οποίο, παρεμπιπτόντως, ήταν ήδη ένα καλά εδραιωμένο μικρό κόμμα), τη Γαλλία (με το Εθνικό Μέτωπο), την Ελβετία (με το Ελβετικό Λαϊκό Κόμμα, που είναι πλέον το πρώτο κόμμα σε ψήφους και σε έδρες στο ομοσπονδιακό κοινοβούλιο), την Ολλανδία με τη Λίστα Pim Fortuyn (που φαίνεται, ωστόσο, να κατέρρευσε μετά τη δολοφονία του αρχηγού της), αλλά και σε περιοχές εθνικών κρατών, όπως με την περιφερειακή Λίγκα του Βορρά στην Ιταλία ή το Φλαμανδικό Μπλοκ στο Βέλγιο.¹

Ο λαϊκισμός, ωστόσο, δεν είναι, σε καμία περίπτωση, καινούριο φαινόμενο: οι ιστορικές του ρίζες πάνε βαθιά (Canovan 1981), γνώρισε αρκετές εθνικές εκφάνσεις στο παρελθόν (Ionescu και Gellner 1969), αλλά προέκυψε και από διεθνή συνεργασία.² Στα Βαλκάνια και στην 'ημι-περιφέρεια' της Νότιας Αμερικής, μεγάλα λαϊκιστικά κινήματα έπεισαν ως οχήματα της αντιολιγαρχικής διαμαρτυρίας και πέτυχαν επανειλημμένα να αποκτήσουν πρόσβαση στην κυβέρνηση με δημοκρατικά μέσα (Mouzelis 1986). Πιο πρόσφατα, ο Adam Przeworski (1995: 191) σκιαγράφησε ορισμένους περισσότερο προκλητικούς παραλληλισμούς μεταξύ Λατινικής Αμερικής και ανατολικής-κεντρικής Ευρώπης σχετικά με λαϊκιστικές πολιτικές στη φάση μετάβασης στη δημοκρατία.³

Η έννοια 'λαϊκισμός' αντιμετωπίζεται με προκατάληψη, με αποτέλεσμα σήμερα να αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της πολιτικής ρητορικής. Επειδή έχει εξομειωθεί με παθολογία, ο λαϊκισμός έχει φορτωθεί αρκετούς αρνητικούς συνειρμούς, έτσι ώστε η χρήση αυτού του όρου για αναλυτικούς σκοπούς να καθίσταται ιδιαίτερα λεπτή. Συνήθως, απεικονίζει ένα είδος ασθένειας: πέραν από το να αναφέρεται απλώς και μόνο σε ένα κοινωνικό φαινόμενο, συσχετίζεται και με ένα πολιτικό και ηθικό πρόβλημα (Canovan 1981: 300· 1999: 2). Είναι ενδιαφέρον, όμως, ότι ενώ το 49% των ερωτώμενων σε μια γαλλική δημοσκόπηση της SOFRES, τον Φεβρουάριο του 1995, είχαν εκφράσει αρνητική άποψη για τον λαϊκισμό (πιθανώς οι περισσότεροι

αντανανκλώντας απλώς τους όρους της πολιτικής αντιπαράθεσης),⁴ το 16% είχε θετικά αισθήματα (πιθανώς θεωρώντας τον όρο ως ένα από τα λεκτικά όπλα των αντιπάλων τους) και το 35% δεν είχε καμία άποψη, ιδιαίτερα μεταξύ των ψηφοφόρων του Εθνικού Μετώπου, όπου αυτό το ποσοστό έφτανε το 43% (Grunberg 1998:122). Για τους τελευταίους, ο 'λαϊκισμός' φαίνεται ότι δεν σημαίνει πολλά ως πολιτική κατηγορία. Επιπλέον, αν και οι υψηλότερες κοινωνικές ομάδες απέδωσαν, όπως αναμενόταν, λαϊκιστική συμπεριφορά σε ηγέτες όπως τον Jean-Marie Le Pen ή τον Bernard Tapie, για τους εργάτες ο τότε πρωθυπουργός Edouard Balladur έμοιαζε πολύ περισσότερο λαϊκιστής από τον Le Pen ή τον Robert Hue, τον ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος (Grunberg 1998: 124). Φαίνεται πως η αναφορά στον λαϊκισμό επιτρέπει, πρώτα από όλα, τον σιγματισμό των αντιπάλων κάποιου, όποιοι και αν είναι αυτοί.⁵

Καθώς, λοιπόν, οι κατηγορίες περί λαϊκισμού αποτελούν μέρος των λεκτικών επιθέσεων μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, η μελέτη του αναμφίβολα απαιτεί μία επιπλέον προσπάθεια ώστε να επιτευχθεί η αναγκαία κοινωνιολογική απόσταση και επιστημονική αντικειμενικότητα. Αυτό φαίνεται να είναι η ελάχιστη συνθήκη προκειμένου να αποσπασθεί η μελέτη από κοινότοπες ετικέτες, είτε αυτές χρησιμοποιούνται από τα κόμματα στις διαμάχες τους είτε από δημοσιογράφους στις στήλες των εφημερίδων. Ακόμη και έτσι, όμως, οι αναλυτές έρχονται αντιμέτωποι και με άλλη μια όψη της έννοιας, πέρα από την πολεμική του σημασία: την πολυσημία του. Κανένας ορισμός του λαϊκισμού δεν έχει αποσπάσει επιστημονική ομοφωνία (Canovan 1981: 175). Είναι αλήθεια ότι και άλλες κλασικές πολιτικές έννοιες και προσδιορισμοί είναι ασαφείς και πολυδιάστατοι –αρκεί να σκεφτεί κανείς όρους όπως δημοκρατία και δημοκρατικός, φιλελευθερισμός και φιλελεύθερος, σοσιαλισμός και σοσιαλιστής. Αναγνωρίζουμε, όμως, σε αυτούς έναν νομιναλιστικό προσδιορισμό: κινήματα και κόμματα διεκδικούν κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά, ενώ ο λαϊκισμός χρησιμοποιείται κυρίως με αρνητικό τρόπο, για να υποδηλωθεί ότι κάποιος υπερερεεί των (λαϊκιστών) πολιτικών του αντιπάλων.⁶ Από όσο γνωρίζω, η μόνη οργάνωση που έχει ανοιχτά ταυτισθεί με ένα λαϊκιστικό προφίλ ανήκει στο απώτερο παρελθόν: είναι οι ρώσοι Narodniki [Λαϊκιστές] στη δεκαετία του 1870, μια ομάδα ορθοδόξων σλαβόφωνων διανοουμένων που αντιτίθονταν στη δυτικοποίηση και υπερασπιζόταν την επιστροφή σε παραδοσιακές αγροτικές αρετές (Hermet 1997: 37).

Οι θεωρίες του λαϊκισμού δεν συμφωνούν ούτε για τα χαρακτηριστικά της λαϊκιστικής ιδεολογίας, ούτε για τις συνθήκες δημιουργίας και τις κοι-

ωνικές βάσεις του φαινομένου. Για αυτόν τον λόγο, ο Peter Wiles (1969) παρουσίασε τον λαϊκισμό ως 'σύνδρομο'. Αν και ένας τέτοιος χαρακτηρισμός μπορεί να είναι βολικός, αντανακλά μια μορφή παραίτησης της διάνοησης απέναντι στην πολυπλοκότητα του υπό εξέταση αντικειμένου. Αντιμέτωπος, λοιπόν, με τις θεωρητικές αμφισημίες του λαϊκισμού, θα πρέπει κανείς είτε να εκτοπίσει την έννοια αυτή από την επιστημονική ορολογία ή, καλύτερα, να δοκιμάσει να βρει κάποιους κοινούς παρονομαστές στους διάφορους τύπους λαϊκισμού, ώστε να υπάρξει η απαραίτητη εννοιολογική αποσαφήνιση για τη χρήση του όρου ως αναλυτικού εργαλείου. Έχοντας επιλέξει αυτόν τον δύσκολο δρόμο, προτείνω να επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τρεις κύριες διαστάσεις του λαϊκισμού οι οποίες, την ίδια στιγμή, θα μας προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες σχετικά και με την αμφισημία του ως πολιτικό φαινόμενο.

2. Τι μας αποκαλύπτει η λαϊκιστική ιδεολογία για τις αντιφάσεις του λαϊκισμού;

Ας αρχίσουμε με ό,τι μπορούμε να ξεχωρίσουμε πιο εύκολα, δηλαδή κάποια κοινά ιδεολογικά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού, όπως αυτά προκύπτουν είτε από τις κουβέντες απλών ανθρώπων⁷ είτε από τους πιο λεπτομερείς και στρατηγικά προσανατολισμένους λόγους των πολιτικών οργάνων. Διαμαρτυρίες και διεκδικήσεις που έδωσαν λαβή σε πικρία και παράπονα και ανέδειξαν οργανωμένες εκφράσεις λαϊκιστικής φύσης, εμφανίζονται κατά επαναλαμβανόμενα κύματα, αν και μπορεί να προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Αυτό διευκολύνει την αποκάλυψη κάποιων χαρακτηριστικών που είναι κοινά σε εκείνο που μπορούμε να ονομάσουμε λαϊκιστικό 'κώδικα'. Για αυτόν τον σκοπό, προτείνω να ανατρέξουμε στον τρόπο με τον οποίο ο Laclau (1982) αντιλαμβάνεται τον λαϊκισμό. Δεν χρειάζεται να συμφωνεί κανείς με τις ιδεολογικές του προτιμήσεις (ο Laclau είναι πεπεισμένος για τις αρετές του σοσιαλισμού ως του πλέον ευγενούς τύπου λαϊκισμού), να νιώθει άνετα με τη μαρξιστική του διάλεκτο, εμπνευσμένη από τη δυσονήτη φρασεολογία του Louis Althusser, ή να ικανοποιείται πλήρως από την αρκετά αφηρημένη στρουκτουραλιστικής έμπνευσης ανάλυσή του. Ωστόσο, στην ανάλυση του Laclau, το επιχείρημα περί της ιδιαιτερότητας μιας 'λαϊκο-δημοκρατικής έγκλησης', σύμφωνα με την οποία η μεγάλη, ομοιόμορφη και αδιαφοροποίητη ομάδα του 'λαού' –του οποίου οι αντιφάσεις αποσιωπώνται για προφανείς λόγους μαζικής κινητοποίησης⁸– εναντιώ-

νεται σε ένα 'άρχον συγκρότημα' [power block], όποια και αν είναι η σύνθεσή του⁹, έχει ενδιαφέρον. Ο Laclau τονίζει την απελευθερωτική δυναμική αυτής της ρητορικής: τη συναρθρώνει σε αντικειμενικές κοινωνικές διαιρετικές τομές και προσπαθεί να πείσει τους αναγνώστες ότι οι κυριαρχούμενες ομάδες θα είχαν κάθε συμφέρον να καταφύγουν σε αυτή. Όσο αμφιλεγόμενα και αν είναι τα συμπεράσματά του, ο Laclau ορθά υποδεικνύει το κύριο καθοριστικό γνώρισμα του λαϊκιστικού λόγου, όποια και αν είναι η συνάρθρωσή του (επαρκής ή όχι) με 'αληθινά' κοινωνικά γεγονότα (για παράδειγμα, δεν έχει σημασία αν μια 'κυρίαρχη ιδεολογία' υπάρχει ή όχι, από τη στιγμή που έχει κατασκευαστεί συμβολικά ως τέτοια στον λαϊκιστικό λόγο).

Ο Laclau εντοπίζει, έτσι, έναν ενδιαφέροντα *συνδυασμό*, χαρακτηριστικό της λαϊκιστικής αντίληψης: την επιδίωξη για πολιτική συμμετοχή, συνυφασμένη με μια ανταγωνιστική αντίληψη έναντι των ελίτ, όποιες και αν συμβαίνουν να είναι αυτές (πολιτικές, οικονομικές, πολιτιστικές, κ.λπ.). Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι μια ανάλογη αντίληψη μοιράζεται και ένα μέρος της δημοκρατικής θεωρίας: οι περισσότερες αντιλήψεις συμμετοχικής δημοκρατίας (π.χ., Barber 1990· Berry 1989· Graham 1986) ακολουθούν μια επιχειρηματολογία αρκετά όμοια με εκείνη του λαϊκιστικού λόγου. Εδώ, συμφωνώ απόλυτα με τη Margaret Canovan (1999: 15), η οποία έγραφε:

'[...] πολλά από τα θέματα του λαϊκισμού είναι παραδόξως οικεία σε οποιονδήποτε θεωρητικό της πολιτικής [...] όπως και στις θεωρίες περί συμμετοχικής δημοκρατίας που αναδείχθηκαν από τα ριζοσπαστικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 και, έκτοτε, κυριάρχησαν στη φιλοσοφική συζήτηση του θέματος'.¹⁰

Οι θεωρητικοί της συμμετοχικής δημοκρατίας, όμως, 'δίνουν πολύ λίγη ή καθόλου σημασία στις λαϊκιστικές προσπάθειες κινητοποίησης του λαού' (Canovan 1999:2), πιθανώς επειδή οι περισσότεροι από αυτούς δεν έχουν σοβαρή εξοικείωση με την πρακτική πολιτική δράση ή επειδή ο σκοπός του λαϊκισμού δεν τους είναι ιδιαίτερα συμπαθής.

Ο ορισμός του Laclau για τη λαϊκιστική ιδεολογία επιτρέπει τη διάκριση μεταξύ λαϊκιστικών κινήματων και άλλων δυνάμεων που απευθύνονται στον λαό. Αν και η αναφορά στον λαό είναι κοινή σε διάφορα πολιτικά ιδιώματα, δεν ακολουθείται αναγκαστικά από την αποκήρυξη της εξουσίας μιας μικρής κλίκας ελίτ. Επειδή το να παρουσιάζεται ένα κόμμα ως ο αντιπρόσωπος του 'λαού' είναι μια απολύτως ορθολογική πρακτική μεγιστοποίησης της ψήφου, έχουν εξαπλωθεί στις δημοκρατίες μας τα 'πολυσυλλεκτικά' κόμματα, σύμφωνα με τον πολύ γνωστό όρο του Otto Kirchheimer (1966) (τα οποία, επιπλέον, στη συντηρητική τους εκδοχή φέρουν συχνά την ονομασία 'Λαϊκά

Κόμματα'). Αν και, υπό την επιρροή της θεωρίας του 'τέλους της ιδεολογίας' που κυριαρχούσε στη δεκαετία του 1960, τα συμπεράσματα του Kirchheimer θα μπορούσαν να βρουν επίσης υποστήριξη σε πιο αφηρημένες προσεγγίσεις της ορθολογικής επιλογής [rational choice], τονίζοντας την ανάγκη των κομμάτων να προσελκύουν τον μετριοπαθή μέσο ψηφοφόρο (Downs 1957). Τα περισσότερα 'πολυσυλλεκτικά' κόμματα μετατράπηκαν, εν τω μεταξύ, σε 'κόμματα-καρτέλ' (Katz/Mair 1995), έχοντας καταφέρει να προσελκύουν κρατικούς πόρους χάρη στην παρατεταμένη παραμονή τους στην εξουσία και να ενισχύουν έτσι την εκλογική τους βάση, μοιράζοντας με πελατειακό τρόπο ιδιωτικά αγαθά σε ψηφοφόρους.¹¹ Πολυσυλλεκτικά και κόμματα-καρτέλ αυτοπροσδιορίζονται πλέον ως υπέρμαχοι της συναίνεσης, καθώς σκοπεύουν να εξασφαλίσουν ένα διαταξικό ακροατήριο. Είναι, επομένως, πιο μετριοπαθή και έχουν ευρύτερη εκλογική βάση από τα λαϊκιστικά κόμματα.¹² Αντιθέτως, τα τελευταία έχουν μεγαλύτερη επιτυχία όταν τα κόμματα-καρτέλ αρχίζουν να χάνουν την καθολικότητά τους και εξομοιώνονται με ομάδες συμφερόντων που θυσιάζουν το κοινό καλό προς όφελος αποκλειστικών προνομίων που απολαμβάνει ο στενός κύκλος εκείνων που έχουν διαπλοκές με την εξουσία.

Δεν επαρκεί, φυσικά, η αναγνώριση ενός ελάχιστου ιδεολογικού υπόβαθρου κοινού σε όλους τους λαϊκισμούς, κυρίως επειδή συνεπάγεται τον κίνδυνο εξομοίωσης πολύ διαφορετικών φαινομένων. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι ο λαϊκισμός μπορεί να εντοπιστεί σε διάφορα σημεία του άξονα Αριστεράς-Δεξιάς. Ο Pierre Birnbaum (1979), για παράδειγμα, έδειξε ότι η αντίθεση στην κυριαρχία των 'les gros' στη Γαλλία ήταν κοινή στην κομμουνιστική Αριστερά και την εθνικιστική άκρα Δεξιά. Στο εξής θα εστιάσω στα κεντρικά ιδεολογικά γνωρίσματα των λαϊκιστικών δυνάμεων που έχουν τη μεγαλύτερη απήχηση στην Ευρώπη σήμερα, στις δεξιές λαϊκιστικές δυνάμεις,¹³ που λέγονται και 'εθνολαϊκιστικές' [national-populist]. Ο λόγος τους δεν είναι μόνο αντι-ελιτιστικός ή απλώς αναμεμιγμένος με ξενοφοβία και ηθικολογία, όπως μπορεί να φαίνεται με μια πρώτη ματιά. Ένα αξιοπρόσεκτο κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ο *πληθωρισμός υποσχέσεων* [overpromising]¹⁴ σε δύο πεδία: στο πεδίο του εκδημοκρατισμού και στο πεδίο της ασφάλειας, το κάθε ένα από τα οποία χωρίζεται, με τη σειρά του, σε δύο διαστάσεις. Ο πληθωρισμός υποσχέσεων είναι τυπικό γνώρισμα μιας 'αντιπολιτευτικής κουλτούρας' και καθόλου συμβατός με την άσκηση εξουσίας που, συχνά, απαιτεί πραγματισμό είτε λόγω της έλλειψης διαθέσιμων πόρων για την εκπλήρωση των υποσχέσεων είτε λόγω των αναπόφευκτων συμβιβασμών που απαιτούν-

νται στη λήψη των αποφάσεων. Ο πληθωρισμός υποσχέσεων, φυσικά, δεν περιορίζεται στους λαϊκιστές: ως αναλογιστούμε ότι οι θεωρίες για την κρίση της διακυβέρνησης (Crozier et al. 1975) που προκαλείται από κυβερνητική υπερφόρτωση, απέδιδαν τις δυσλειτουργίες των δημοκρατιών μας στις ανεύθυνες πράξεις των κομμάτων συνολικά, τα οποία προσπαθούσαν να μεγιστοποιήσουν τις ψήφους τους στον εκλογικό ανταγωνισμό. Στην ίδια αιτία θεωρείται ότι οφείλεται η δημιουργία ενός παράλληλου νεο-κορπορατιστικού κυκλώματος, αποτελούμενου από τις μεγάλες ομάδες συμφερόντων, στο οποίο κάθε ομάδα έχει την αποκλειστικότητα στην αντιπροσώπευση και είναι δομημένη ιεραρχικά. Οι ηγεσίες αυτών των ομάδων δεν ανησυχούν πλέον για τον κίνδυνο 'αποχώρησης' [exit] και 'διαφωνίας' [voice] των μελών οπότε είναι πιο ελεύθερες να φτάσουν σε ρεαλιστικούς συμβιβασμούς (Lehmbruch 1977). Ωστόσο, μπορεί κανείς να περιμένει ότι θεσμοί λαϊκιστικής έμπνευσης, όπως η άμεση δημοκρατία, επιδεινώνουν τις συνέπειες του πληθωρισμού υποσχέσεων, είτε παρακάμπτοντας τους 'θυρωρούς' του συστήματος [gate-keepers] είτε προτρέποντας τους ψηφοφόρους να αμφισβητούν τις ρυθμίσεις των ελίτ (Papadopoulos 1995) αναλαμβάνοντας τον ρόλο 'παικτών αρνησιουρίας' [veto players]. Δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι λαϊκιστές δυσκολεύονται να υπακούουν στους περιορισμούς της υπεύθυνης διακυβέρνησης. Όταν τους αντιμετωπίζουν, κινδυνεύουν να χάσουν αρκετή από τη λάμψη τους: αναγκάζονται έτσι να αναζητήσουν εναλλακτικές στρατηγικές, ώστε να αντισταθμίσουν τις απώλειές τους και να εξασφαλίσουν την 'καθημερινοποίηση' [Veralltäglichung] της εξουσίας τους. Αυτή είναι, παρεμπιπτόντως, μια πιθανή εξήγηση γιατί οι αυτοαποκαλούμενοι αντιπελατειακοί λαϊκιστές μετατρέπονται συχνά, με τη σειρά τους, σε πάτρωνες μόλις έρθουν στην εξουσία.

Ο πληθωρισμός υποσχέσεων αφορά πρωτίστως το πλεόνασμα δημοκρατίας που προσπαθεί να προσφέρει ο λαϊκισμός.¹⁵ Αυτό μου επιτρέπει να αναλύσω περισσότερο την ιδέα μιας συγκεκριμένης 'λαϊκο-δημοκρατικής έγκλησης' που παρουσιάστηκε από τον Laclau. Μπορούμε να πούμε ότι βασίζεται, πρώτα, στη διάγνωση των συμπτωμάτων και, ακολούθως, σε ένα πρόγραμμα που περιέχει τις θεραπείες (Gamson 1988).

Ας έρθουμε πρώτα στη διάγνωση: οι λαϊκιστές δεν θα διαφνούσαν με τη θεωρία των Katz και Mair για τη μετατροπή των παραδοσιακών κομμάτων σε καρτέλ. Άλλωστε, αυτή η θεωρία παρουσιάζει ομοιότητες με παλαιότερα επιχειρήματα (αν και λιγότερο συστηματοποιημένα και διατυπωμένα με περισσότερο πάθος) γύρω από την 'προδοσία των ελίτ', όπως είναι η καταγγε-

λία των κομματικών ολιγαρχιών από τον Roberto Michels ή η ανάλυση του Moisei Ostrogorski για τον έλεγχο και τον καθορισμό των θεμάτων της πολιτικής ημερήσιας διάταξης από τα λεγόμενα ‘omnibus’ πολιτικά κόμματα. Αν και το επιχείρημα του μετασχηματισμού ορισμένων κομμάτων σε ένα είδος κρατικών παραγόντων είναι ενδιαφέρον, παραμένει δύσκολο να τεκμηριωθεί εμπειρικά.¹⁶ Όμως, αυτό που έχει σημασία εδώ, δεν είναι αν κάποιες ‘συμπαιγνιακές συναλλαγές’ [collusive transactions] (Dobry 1986) πραγματικά λαμβάνουν χώρα μεταξύ των ελίτ που φιλοδοξούν να ‘μοιραστούν την πίτα’ εις βάρος τρίτων, παρότι αρκετά ευρέως προβλεβήμενα σκάνδαλα διαφθοράς συνέβαλαν πολύ στην αύξηση της αξιοπιστίας αυτών των επιχειρημάτων. Οι λαϊκιστές κατασκευάζουν ένα ‘πολιτικό θέαμα’ (Edelman 1988), στο οποίο οι αρετές του κοινού ανθρώπου (φρόνηση, ειλικρίνεια, κ.λπ.) αντιπαραβάλλονται με τα ελαττώματα και τα πάθη των χειριστών της εξουσίας (στη χειρότερη περίπτωση, εγωισμός και πλεονεξία, στην καλύτερη, ανικανότητα).

Και τώρα αν περάσουμε στη θεραπεία: αυτή βρίσκεται, λογικά, στην κατάργηση κάθε διαμεσολάβησης μεταξύ των πολιτών και των κυβερνώντων – μια αντίληψη για τη δημοκρατία που είναι επίσης γερά ριζωμένη στην πολιτική θεωρία. Αξιόπιστη κυβέρνηση για τον λαό μπορεί να είναι μόνο η κυβέρνηση από τον λαό, επιμένουν οι λαϊκιστές. Βαθιά δύσπιστοι προς την αντιπροσώπευση, οι λαϊκιστές οικειοποιούνται το γαλλικό ρητό ‘κανείς δεν εξυπηρετείται ποτέ καλύτερα παρά από τον εαυτό του’ και προτείνουν ισχυρότερο έλεγχο στους κυβερνώντες ως αντίδοτο στην έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντί τους.¹⁷ Καθώς ζούμε σε μια περίοδο που οι δημοσκοπήσεις εντοπίζουν όλο και περισσότερο αισθήματα ‘αποξένωσης’, η δυσπιστία φαίνεται να είναι ο κανόνας: κατεστημένα κόμματα, θεσμοί και ελίτ κρίνονται όλο και περισσότερο αναξιόπιστα στο σύνολό τους. Και πάλι, αυτός ο τρόπος σκέψης δεν απέχει πολύ από τους θεωρητικούς προβληματισμούς, όπως στην οικονομία για τις ενδεχόμενες εντάσεις μεταξύ ‘αντιπροσωπευόμενων και αντιπροσώπων’ [principal-agent problems] ή στην κοινωνιολογία για τη ‘μετάθεση στόχων’ [goal displacement] των οργανώσεων. Οι λαϊκιστές, όμως, έχουν επιπλέον μια έτοιμη λύση να προτείνουν: περισσότερη διαφάνεια ή, καλύτερα, ‘καθαρότητα’ –όπως το θέτει ο Taguieff (1996: 222) σχετικά με τη ρητορική του Le Pen– που πρωτίστως σημαίνει ‘εκκαθάριση’ των κοινωνιών από τις διεφθαρμένες και ανίκανες ελίτ.

Σε ό,τι αφορά τώρα την προσφορά ασφάλειας, χαρακτηριστική για εθνικιστικά και παραδοσιακοκρατικά κινήματα, αυτή δεν έχει πολλά κοινά σημεία

με την λαϊκο-δημοκρατική έγκληση του Laclau, αν και σχετίζεται με την *συμπεριληπτικότητα* του λαϊκιστικού σχεδίου. Το τελευταίο υπόσχεται την επιστροφή σε έναν τύπο 'Gemeinschaft' [κοινότητας]: το άγχος και οι συγχρούσεις που προκαλούνται από τη σύγχρονη ζωή (σήμερα, για παράδειγμα, από τον μεταφορντισμό ή την παγκοσμιοποίηση, που απαιτούν υψηλότερου επιπέδου τεχνολογικές ικανότητες και γνώση οι οποίες είναι άνισα κατανομημένες), θα εκλείψουν, σε εξιδανικευμένες φαντασιακές κοινότητες που πρέπει να είναι πολιτισμικά ομοιογενείς [in-group] και ως εκ τούτου να σέβονται τις παραδόσεις. Σε κάποιες τουλάχιστον από τις εκφάνσεις του –όπως στον γαλλικό 'αριστερολεπενισμό'– ο λαϊκισμός *συνδυάζει* την αλληλεγγύη μέσα στην ομάδα με τον αποκλεισμό ενός 'out-group', είτε αυτό αποτελείται από μετανάστες, είτε από άλλες κοινωνικά στιγματισμένες κατηγορίες που θεωρούνται ύποπτες ως φύσει 'λαθρεπιβάτες' [free rider/Trittbrettfahrer] ή αποκλίνοντες (π.χ. 'παρσιτικοί' νότιοι Ιταλοί ή Βαλόνιοι στην περίπτωση των τοπικιστικών κομμάτων, ναρκομανείς, ομοφυλόφιλοι, κ.λπ.). Εφευρίσκονται διάφοροι λόγοι γιατί δεν πρέπει ορισμένες κοινωνικές ομάδες να απολαμβάνουν κρατικής προστασίας: όχι μόνο δεν θεωρείται επαρκής η συνεισφορά τους στη συλλογική πρόνοια (μέσω συμμετοχής στην εργασία, στη φορολογία, κ.λπ.), αλλά θεωρείται επιπλέον ότι προσπαθούν να ιδιοποιηθούν παροχές και να διαστρέψουν τα μέτρα κοινωνικής προστασίας για καθαρά ίδιους σκοπούς. Ο λαϊκισμός γίνεται τότε φορέας καταγγελίας άνομων προνομίων που κάποιος απολαμβάνουν αδικαιολόγητα. Ανεξάρτητα αν αυτοί είναι μέλη της ελίτ, γραφειοκράτες, ξένοι ή ναρκομανείς, το ζήτημα είναι ότι δεν βρίσκονται *στη θέση που τους αρμόζει*, καθώς απολαμβάνουν περισσότερα από τον μέσο, σκληρά εργαζόμενο πολίτη, ενώ στην πραγματικότητα θα έπρεπε να απολαμβάνουν λιγότερα.

Η προσφορά αποκλειστικών μορφών αλληλεγγύης και προστασίας είναι το πρώτο συγκολλητικό στοιχείο της Gemeinschaft. Διαφαίνεται καθαρά στον όρο 'σοβινισμός πρόνοιας' [welfare chauvinism] του Herbert Kitschelt (1995) που αξίζει να αναλυθεί εδώ. Ο Kitschelt χωρίζει τη ριζοσπαστική Δεξιά στη Δυτική Ευρώπη σε τρεις τύπους:

– στη νέα ριζοσπαστική Δεξιά (σε Γαλλία, Δανία, Νορβηγία και Βέλγιο) που χαρακτηρίζεται από συνδυασμό νεοφιλελεύθερων, ξενοφοβικών και κοινωνικά συντηρητικών αντιλήψεων. Αυτό το κομμάτι του λαϊκιστικού φαινομένου εμφανίζεται, κατά τον συγγραφέα, ως μια αντίδραση στην άνοδο κινήματων της νέας Αριστεράς [left-libertarian], τα οποία υπερασπίζονται την προσωπική χειραφέτηση μέσω της εξάπλωσης των μηχανισμών πολιτικής

συμμετοχής σε κοινωνίες με αυξημένη ισότητα –με ανακατανομή– και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα.¹⁸

– στον αντικρατικό λαϊκισμό (Αυστρία και Λίγκα του Βορρά στην Ιταλία), όπου το νεοφιλελεύθερο πιστεύω είναι πάντα παρόν, χωρίς όμως να συνοδεύεται από ξενοφοβικές ή κοινωνικά συντηρητικές αντιλήψεις (κάτι που, ωστόσο, δεν ισχύει πλέον).

– στον λαϊκισμό του ‘σοβινισμού πρόνοιας’ (ενσαρκωνόταν κυρίως στη Γερμανία από τους Republikaner), όπου η ξενοφοβία και ο κοινωνικός συντηρητισμός συνδυάζονται με θέσεις υπέρ ενός κράτους πρόνοιας που θα λειτουργεί σύμφωνα με το αξίωμα της ‘εθνικής προτίμησης (προτεραιότητα θα δίνεται στα αιτήματα των πολιτών της χώρας και μετά σε εκείνα των μεταναστών).

Σχεδόν δέκα χρόνια μετά, η παραπάνω τυπολογία υπερεκτιμά πλέον τη νεοφιλελεύθερη διάσταση του λαϊκισμού εις βάρος του στοιχείου του σοβινισμού πρόνοιας, ο οποίος εμφανίζεται ως υπολειμματική κατηγορία, χαρακτηριστική ενός μόνο κόμματος, μάλιστα μεταξύ των λιγότερο επιτυχημένων. Το σημείο αυτό, ωστόσο, είναι από τις πιο ενδιαφέρουσες πλευρές της ανάλυσης του Kitschelt: θεωρεί ότι η φόρμουλα που επιτρέπει στον δεξιό λαϊκισμό να έχει αντίκτυπο είναι ο κάπως περίεργος συνδυασμός οικονομικού φιλελευθερισμού και πολιτισμικού αυταρχισμού. Μέρος των συστατικών αυτής της φόρμουλας είναι και αντιλήψεις περί πρόνοιας και κοινωνικής δικαιοσύνης (Immerfall 1988: 255), παρότι δεν θα υποστήριζε ότι η υπεράσπιση της κοινωνικής πρόνοιας είναι πάντοτε μια θετική αξία στον εθνολαϊκιστικό λόγο. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα κόμματα ή, ακόμη, και μέσα στα κόμματα, μεταξύ ρευμάτων, μερών του εκλογικού σώματος, κ.λπ. Ο εθνολαϊκισμός υποδηλώνει τουλάχιστον μια *αρνητική* ερμηνεία της κοινωνικής αλληλεγγύης, περιορίζοντας τον κύκλο εκείνων που δικαιούνται κοινωνικά προνόμια σε όσους *τα αξίζουν*. Θεωρώ αυτό το στοιχείο ως κοινό παρονομαστή όλων των εθνολαϊκιστικών κομμάτων: ακόμη και στα κόμματα όπου ο ατομισμός συνδέεται με αντικρατισμό και με αρνητικές απόψεις για τον ‘παρασιτισμό’ της γραφειοκρατίας, η αρνητική ερμηνεία της αλληλεγγύης είναι πλέον, σε κάθε περίπτωση, παρούσα.¹⁹

Όπως θέτει το ζήτημα ο Fritz W. Scharpf (1999: 8-9), στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η αλληλεγγύη προϋποθέτει εμπιστοσύνη και η τελευταία είναι

‘πολύ πιθανό να προκύπτει από την πεποίθηση στη βασική ομοιότητά «μας», ένα είδος «Gemeinschaftsglaube», πίστης δηλαδή ότι ανήκουμε στην ίδια

κοινότητα (Max Weber), η οποία απορρέει από προϋπάρχουσες ιστορικές, γλωσσικές, πολιτιστικές και εθνικές ομοιότητες. 'Όταν αυτή η πεποίθηση σε μια «πυκνή» συλλογική ταυτότητα θεωρείται δεδομένη, η αρχή της πλειοψηφίας μπορεί όντως να χάσει τον απειλητικό της χαρακτήρα²⁰ και μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για να νομιμοποιηθούν μέτρα διαπροσωπικής και διαπεριφερειακής αναδιανομής που, διαφορετικά, δεν θα γίνονταν αποδεκτά'.

Εν τούτοις, ο Scharpf θεωρεί εσφαλμένα την άποψη αυτή ως απλώς ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος για 'τα παραδοσιακά εθνικά κράτη, όπου οι κοινωνιο-πολιτισμικές προϋποθέσεις ύπαρξης μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας θεωρούνται κατά το μάλλον ή ήττον δεδομένες': η δυαδικότητα, η πολυδιάσπαση και η πολυπολιτισμικότητα υπονομεύουν τις συνθήκες για την εφαρμογή πολιτικών που ενισχύουν την αλληλεγγύη ακόμη και μέσα στα παραδοσιακά εθνικά κράτη.

Η εικόνα που μας δίνει ο Kitschelt βασίζεται σε μια στιγμιαία θεώρηση των διαθέσεων των εκλογέων δεξιών λαϊκιστικών κομμάτων στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και όχι σε έρευνα στα προγράμματα των κομμάτων (Karapin 1998: 219). Υπάρχουν παράγοντες που καταδεικνύουν ότι, από το τέλος της δεκαετίας του 1990, ο σοβινισμός πρόνοιας δεν είναι πια περιθωριακό φαινόμενο στην εθνολαϊκιστική ιδεολογία.²¹ Ο Betz (1999: 11-16) σημειώνει την αυξανόμενη ρητορική των λαϊκιστικών κομμάτων υπέρ του κρατικού προστατευτισμού εις βάρος νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων: ο Le Pen ασκεί έντονη κριτική στην 'παγκοσμιοποίηση' και ο Haider στον 'ράμπο-καπιταλισμό'. Αυτό πιθανώς οφείλεται στις τάσεις προλεταριοποίησης της λαϊκιστικής ψήφου: το Εθνικό Μέτωπο στις εκλογές του 1997 έγινε το μεγαλύτερο κόμμα της εργατικής τάξης στη Γαλλία, το κόμμα του Haider έφτασε να υποστηρίζεται από τους μισούς ψηφοφόρους της εργατικής τάξης, ενώ παρόμοιες εξελίξεις έχουν διαπιστωθεί σχετικά με τη Λίγκα του Βορρά στην Ιταλία ή την εθνικιστική δεξιά στη Δανία και στη Νορβηγία. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη του 'αριστερολεπενισμού', όντως συσχετιζόμενη με μια αυξανόμενη ψήφο της εργατικής τάξης υπέρ του κόμματος του Le Pen,²² καθώς και η 'κοινωνική' στροφή του δεξιού Vlaams Blok στη Φλαμανδία (de Witte & Scheepers 1998) απομακρύνουν αυτά τα κόμματα από το νεοφιλελεύθερο λαϊκιστικό μοντέλο. Από την άλλη, η ξενοφοβία έγινε εμφανής στο FPÖ όσον αφορά τις θέσεις του για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τους ανατολικοευρωπαίους μετανάστες ή τους αιτούντες άσυλο, αλλά και στη Λίγκα του Βορρά όσον αφορά τους *extra-communitarii* ή, ακόμη, και Ιταλούς από το

Mezzogiorno, στους οποίους δεν 'αξίζει' (!) να γίνουν πολίτες της Παντανιάς. Με αυτό τον τρόπο, οι δύο πρώτες κατηγορίες της τυπολογίας του Kitschelt μοιάζουν όλο και περισσότερο στην τρίτη: υπάρχει μια ομογενοποίηση του εθνολαϊκιστικού πολιτικού λόγου στη Δυτική Ευρώπη, εμφανής στη ρητορική της 'εθνικής (ή τοπικιστικής) προτίμησης' (κεντρικό σύνθημα του Front National είναι το 'les Français d'abord' [Πρώτα οι Γάλλοι], του Vlaams Blok το 'eigen volk eerst' [Πρώτα ο λαός μας] και του FPÖ το 'Oesterreich zuerst' [Πρώτα η Αυστρία]).²³ Επιπλέον, η αντίθεση απέναντι στην κρατική γραφειοκρατία, χαρακτηρίζεται, κυρίως, από την επιθυμία να καταπολεμηθούν οι *αδικίες* που προκαλούνται, σύμφωνα με τον Haider ή τον Bossi, από την παρασιτική και πελαταιακή της φύση, η οποία οδήγησε σε υπερβολική διαφθορά προς όφελος μιας κάστας αργόσχολων αλλά και ενοχλητικών γραφειοκρατών (Hassenteufel 1999).

Οι υπερεθνικές και οι διεθνείς εξελίξεις τείνουν να συγκεντρώνουν γύρω από τα εθνολαϊκιστικά κόμματα τον ετερογενή συνασπισμό των ηττημένων του εκσυγχρονισμού (Kriesi 1999). Συσπειρώνουν εκλογείς που ανήκουν είτε στο μικρό κεφάλαιο (ιδιοκτήτες μικρομεσαίων επιχειρήσεων, καταστηματαρχες, αγρότες) είτε στην εργατική τάξη ('μπλε κολάρα', ανειδίκευτοι εργάτες, άνεργοι). Θα επανέλθουμε σε αυτή την κοινωνιολογική διάσταση με περισσότερη λεπτομέρεια αργότερα· εδώ θα αναφέρω ότι ο *λαϊκός* χαρακτήρας της κοινωνικής βάσης των σύγχρονων εθνολαϊκιστικών κομμάτων ευνοεί την ενσωμάτωση αιτημάτων για μέτρα κοινωνικής πρόνοιας και για μέτρα προστασίας από εξωτερικές απειλές. Ενώ η διεθνοποίηση ενισχύει τον προστατευτικό σοβινισμό, η 'λαϊκοποίηση' [popularisation] του εκλογικού σώματος ενισχύει τον σοβινισμό πρόνοιας.²⁴ Είναι ακριβώς αυτός ο συνδυασμός εσωτερικής αλληλεγγύης και προστασίας από τον εξωτερικό ανταγωνισμό που επιτρέπει την ασφάλεια μέσα στη Gemeinschaft. Τέλος, πρέπει να τονιστεί η ιδιότυπη σχέση που έχουν οι λαϊκιστές με τον αποκλεισμό. Ενώ διαμαρτύρονται κατά του αποκλεισμού των ίδιων, πιέζοντας για μεγαλύτερη διαφάνεια, περισσότερη λαϊκή συμμετοχή, καθώς και για λιγότερο πελαταιακές πολιτικές, ταυτόχρονα καθορίζουν οι ίδιοι τους 'νόμιμους' στόχους του αποκλεισμού: εκείνους που, για κάποιον λόγο, δεν συνεισφέρουν αρκετά, μη εφαρμόζοντας τον σωτηρικό κανόνα της ανταπόδοσης που είναι θεμελιώδης για τη δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης μέσα στην κοινότητα. Φτάνουμε, έτσι, σε μια άλλη διάσταση της εθνολαϊκιστικής πολιτικής ιδεολογίας, στη σχέση της με την παροχή ασφάλειας στους υποστηρικτές της: προσήλωση στις ηθικές αρχές ως απάντηση στον ηθικό αποπροσανατολισμό και στις ελευθε-

ριακές διεκδικήσεις για χειραφέτηση, όπως σημειώνουν οι Kitschelt (1995) και Ignazi (1999). Αυτό είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό του παραδοσιακού-συντηρητικού οπλοστασίου, που συνήθως μεταφράζεται στην άρνηση της απόκλισης από τους κανόνες 'σωστής' συμπεριφοράς, είτε η απόκλιση χαρακτηρίζει τους κατέχοντες την εξουσία είτε, στο κάτω άκρο της κοινωνικής κλίμακας, τις αποκλίνουσες 'περιθωριακές' ομάδες. Η αλληλεγγύη που είναι το συγκολλητικό στοιχείο της Gemeinschaft προϋποθέτει την καταπίεση των αποκλίσεων και την εμπέδωση της κοινωνικής ομοιομορφίας. Αυτή η αυταρχική διάσταση δεν είναι εμφανής μόνο στα αιτήματα για 'νόμο και τάξη', αλλά και στην προαναφερθείσα αντίληψη, ότι η αλληλεγγύη είναι επιτρεπτή μόνο εφόσον την αξίζει κανείς. Η λαϊκή βάση των εθνολαϊκιστικών κομμάτων επιδρά θετικά στην ανάπτυξη αυτής της αυταρχικής διάστασης, αφού τέτοιες απολυταρχικές στάσεις είναι ευρέως διαδεδομένες μεταξύ της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και των μελών της εργατικής τάξης με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο.

Ως ένα πρώτο αναλυτικό βήμα, πρέπει να τονιστεί η αδιαμφισβήτητη συγγένεια του λαϊκισμού με το πρόβλημα του 'δημοκρατικού ελλείμματος'.²⁵ Η σχέση, όμως, του λαϊκισμού με τη δημοκρατία είναι αμφίσημη και όχι ευθύγραμμη, παρά τους λαϊκιστικούς ισχυρισμούς. Ο λαϊκιστικός πληθωρισμός υποσχέσεων εμφανίζεται κατά πρώτον ως προσφορά πλεονάσματος δημοκρατίας που στοχεύει να ενδυναμώσει εκείνα τα τμήματα του πληθυσμού που αισθάνονται αποκλεισμένα, προς όφελος ενός καρτέλ προνομιούχων ελίτ (πολιτικών, οικονομικών, πολιτιστικών, κ.λπ.). Η θεραπεία σε αυτή την περίπτωση είναι η κάθαρση από τα παρασιτικά στοιχεία και η ανάπτυξη θεσμών άμεσης δημοκρατίας. Ο εθνολαϊκιστικός πολιτικός λόγος εμπεριέχει, επίσης, υποσχέσεις για επιστροφή σε μια ασφαλή κοινότητα και αντιλήψεις για κοινωνική αλληλεγγύη, αν και ιδιαίτερης υφής: πρόκειται για ένα είδος επιλεκτικής και αποκλειστικής αλληλεγγύης που περιορίζεται στο εσωτερικό της ομάδας των ανθρώπων που την αξίζουν έχοντας συνεισφέρει στο σύνολο. Τέλος, η προσήλωση στις ηθικές αρχές, εμφανής απέναντι στις ελίτ που κατηγορούνται για διαφθορά και στους απόκληρους που θεωρούνται υπεύθυνοι για τη μοίρα τους, έρχεται να μετριάσει το δημοκρατικό δυναμικό του λαϊκισμού με την ενστάλαξη σε αυτό μιας γεύσης απολυταρχισμού, η οποία επιβεβαιώνεται (όπως θα δούμε αργότερα) από τους τρόπους οργάνωσης των λαϊκιστικών κομμάτων.

Η προσέγγιση του πλακίστου του λαϊκισμού που προηγήθηκε, υποδηλώνει ότι το περιεχόμενό του δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη λαϊκή φύση της

πελατείας των λαϊκιστικών κομμάτων. Κατά συνέπεια, ο λαϊκισμός δεν μπορεί να οριστεί μόνο στο ιδεολογικό επίπεδο. Η ανάλυση της λαϊκιστικής ιδεολογίας οφείλει όντως να συμπληρώνεται από τη μελέτη της κοινωνικής βάσης και του τρόπου οργάνωσης του λαϊκισμού, όπως έχει προταθεί σε μια κλασική μελέτη του φαινομένου στη Λατινική Αμερική από τον Torcuato di Tella (1965). Μια τέτοια ανάλυση θα μας βοηθήσει να συμπληρώσουμε τις παρατηρήσεις μας για τη σχέση λαϊκισμού και δημοκρατίας.

3. Τι μας αποκαλύπτουν οι κοινωνικές βάσεις του λαϊκισμού για την αμφιλεγόμενη ταυτότητα του λαϊκιστικού φαινομένου;

Στο κλασικό έργο της *Populism* (1981), η Margaret Canovan, ενώ αποδέχεται τον ορισμό του Laclau ως τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή της λαϊκιστικής ιδεολογίας, αρνείται κάθε κοινωνιολογική ενότητα στο φαινόμενο του λαϊκισμού. Όντως, ο ορισμός του λαϊκισμού στη βάση της εκλογικής του πελατείας είναι πολύ δυσκολότερος από τον ορισμό στη βάση της λαϊκιστικής ιδεολογίας. Κάτι τέτοιο αντανάκλαται στο γεγονός ότι οι κοινωνιολογικές μελέτες του λαϊκισμού ταλαντεύονται μεταξύ δύο αντίθετων πόλων.

Από τη μια, βρίσκουμε ad hoc ορισμούς μεμονωμένων κινήματων ως λαϊκιστικών, όπως ο περονισμός στην Αργεντινή που στρατολογήσει τα μέλη του κυρίως από το αστικό προλεταριάτο άρτι αφιχθέντων descamisados στις μεγάλες πόλεις της χώρας ή ο γαλλικός μικροαστικός πουζαντισμός, κ.ο.κ. Όμως, μια επιλεκτική απαρίθμηση μεμονωμένων περιπτώσεων δεν επιτρέπει τη διατύπωση οποιασδήποτε γενικότερης θεωρίας σχετικά με τις κοινωνικές βάσεις του λαϊκισμού. Ο κίνδυνος, λοιπόν, είναι να καταλήξουμε σε μια ακραία εννοιολογική πολυδιάσπαση. Αυτή η έλλειψη εννοιολογικής ενότητας είναι εμφανής ακόμη και στο έργο της Margaret Canovan, παρά την προσπάθειά της να διαμορφώσει μια τυπολογία των λαϊκισμών. Η Canovan (1981: 13-16) περιέργως αντιδιέστειλε τους πολιτικούς και από τους αγροτικούς λαϊκισμούς, με τους δεύτερους να ορίζονται σύμφωνα με την κοινωνική προέλευσή τους, ενώ οι πρώτοι σύμφωνα με ιδεολογικά σχήματα (αντιελιτισμός και εξιδανίκευση του 'λαού'). Καθώς αυτά τα σχήματα δεν φαίνεται να αποκλείουν το ένα το άλλο, είναι πολύ δύσκολο να τα συγκρίνουμε μεταξύ τους.

Στο άλλο άκρο, βρίσκουμε ορισμούς του λαϊκισμού των οποίων το μειο-

νέκτημα είναι η υπερβολική επέκταση: βαφτίζονται λαϊκιστικά κινήματα που δεν υποστηρίζονται από κάποια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία ή αυτά που αποτελούνται από απόκληρους, όποια και αν είναι η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν. Στις κοινωνίες μας, η πελατεία των λαϊκιστικών κινήματων συντίθεται ευρέως από ηττημένους του εκσυγχρονισμού. Οι τελευταίοι, πάντως, δεν είναι σε καμία περίπτωση το μοναδικό κομμάτι της κοινωνίας που υποστηρίζει τα λαϊκιστικά κόμματα. Για παράδειγμα, τμήμα των ψηφοφόρων του γαλλικού Εθνικού Μετώπου [FN] έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με ψηφοφόρους κατεστημένων δεξιών κομμάτων (Mayer 1997) ή με τα τμήματα των παραδοσιακών αστών ψηφοφόρων που ελκύονται από τον υπερφιλελευθερισμό του Ελβετικού Λαϊκού Κόμματος [SVP]. Επιπλέον, η ετερογένεια του συνασπισμού των ηττημένων του εκσυγχρονισμού είναι τέτοια, που δεν μας επιτρέπει να μάθουμε πολλά για την κοινωνική βάση του λαϊκισμού, αν δεν εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα τις κοινωνιολογικές μεταβλητές που επηρεάζουν τη λαϊκιστική ψήφο.

Για παράδειγμα, στη Δανία και στη Νορβηγία, το Προοδευτικό Κόμμα υπεραντιπροσωπευόταν στον ιδιωτικό τομέα και στους άρρενες χειρώνακτες, αν και οι τελευταίοι 'δεν είναι περιθωριοποιημένοι' σύμφωνα με τον Esping-Andersen (1999: 312-313). Είναι επίσης ενδιαφέρον, όπως επισημαίνει η Nonna Mayer (1997: 440), ότι το γαλλικό FN είναι αδύναμο μεταξύ των αγροτών, μια κοινωνική ομάδα που έχει διατηρήσει ισχυρούς δεσμούς με τον γκωλισμό και παραμένει ευαίσθητη στην επιρροή του καθολικισμού που οδηγεί σε μετριοπαθείς πολιτικές στάσεις. Οι παραλλαγές σε διεθνές επίπεδο είναι επίσης εμφανείς: όντως το FN κινητοποιούσε πάνω από τον μέσο όρο (27%) αυτών που πίστευαν ότι η οικονομική κατάσταση της Γαλλίας θα επιδεινωθεί, αυτών που αισθάνονταν ανήσυχoi για το προσωπικό και το επαγγελματικό τους μέλλον (19%) και αυτών που δήλωναν ότι ανήκουν στους μη προνομιούχους (26%) (Mayer 1997: 441). Ομοίως, στη Γερμανία, 21% των ανέργων ήταν διατεθειμένοι να ψηφίσουν την άκρα Δεξιά, ένα ποσοστό τέσσερις φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο του συνολικού πληθυσμού (Esping-Andersen 1999: 313). Το πορτρέτο του Schweizerische Volkspartei [SVP] είναι πάντως περισσότερο διαφοροποιημένο. Αν και το κόμμα αυτό είναι ιδιαίτερα ριζωμένο πλέον στην κατώτερη τάξη στα γερμανόφωνα, προτεσταντικά κατά παράδοση, καντόνια από όπου απουσιάζει η χριστιανοδημοκρατία,²⁶ η συμπάθεια για τον χαρισματικό ηγέτη του, Christoph Blocher (υπουργό πλέον της ομοσπονδιακής κυβέρνησης από την 1η Ιανουαρίου 2004), βρισκόταν σε υψηλότερα επίπεδα μεταξύ ανθρώπων

ικανοποιημένων από την προσωπική οικονομική τους κατάσταση. Ενώ το 44% των ανέργων ή όσων είχαν κάποιον άνεργο στην οικογένειά τους ψήφισε το 1995 το Ελβετικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, κανείς τους δεν ψήφισε το SVP· μεταξύ αυτών που φοβόντουσαν την ανεργία, το 41% ψήφισε τους σοσιαλιστές και μόλις 11% το SVP (Schloeth 1988: 232-233). Μια δημοσκόπηση από το ινστιτούτο Gfs, αμέσως μετά τις ομοσπονδιακές εκλογές του 1999, έδειξε ότι το SVP πέτυχε τα καλύτερα αποτελέσματά του στις πολύ υψηλές και τις πολύ χαμηλές εισοδηματικές ομάδες! Αυτό μπορεί να σχετίζεται με το γεγονός ότι το SVP ήταν προφανώς ικανό να συνδυάσει, τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, τα δύο κύρια ρεύματα που, σύμφωνα με τους Gentile και Kriesi (1998), συνιστούν την ελβετική νέα Δεξιά: το 'φιλελεύθερο-εθνικιστικό' και το 'κοινωνικό εθνικιστικό' ρεύμα.²⁷ Όσον αφορά την τοπικιστική Lega Nord στην Ιταλία, 'η στήριξη εκ μέρους της έντονων αντικρατιστικών αιτημάτων έλκει ένα ευρύ εκλογικό σώμα, στο οποίο δεν υπεραντιπροσωπεύεται καμία επαγγελματική ομάδα' (Karapin 1998: 221). Ο Esping-Andersen (1999: 314) φτάνει να υποστηρίξει ότι η Λίγκα 'μπορεί να συναρθρώνει μια «πολιτική θυμού», αλλά πρόκειται για τον θυμό των ευκατάστατων, και όχι ενός λούμπεν προλεταριάτου'.²⁸ Παρόμοιο συμπέρασμα μπορεί να εξαχθεί και από το αυστριακό Freiheitliche Partei. Η κορπορατιστική συγκρότηση της αυστριακής δημόσιας ζωής από τα μεγάλα κόμματα και τις ομάδες συμφερόντων, αλλά και ο συνακόλουθος στενός πελατειακός έλεγχος στην κατανομή των πόρων, ενίσχυσαν την επιτυχία του FPÖ, το οποίο κατάφερε να εμφανιστεί ως συνήγορος των αποκλεισμένων από το σύστημα (Hassenteufel 1991 και 1999· Kriesi 1999: 420). Ο Patrick Moreau (1998) παρατηρεί, όμως, πως παρότι ο σοβινισμός πρόνοιας δεν απουσιάζει από τους εργατικής προέλευσης εκλογείς του FPÖ –οι οποίοι παλιότερα ψήφιζαν σοσιαλιστές–, στις αξίες των εκλογέων του FPÖ και στη ρητορική του κόμματος εντοπίζεται μια ισχυρή επικράτηση της ιδέας ότι καθένας είναι υπεύθυνος για τη μοίρα του και ότι 'δεν υπάρχει τίποτε που να μπορεί να περιμένει κανείς από πάνω'. Τέλος, ο Betz (1999: 13) αμφισβητεί τη διαδεδομένη άποψη ότι οι ψηφοφόροι των εθνολαϊκιστικών κομμάτων είναι ιδιαίτερα χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και αντιδρούν στις προκλήσεις της μεταβιομηχανικής εποχής.

Δεν είναι, λοιπόν, δύσκολος μόνον ο εντοπισμός κάποιων κοινών κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών στον λαϊκισμό, αλλά ενίοτε και η εύρεση μιας ομοιογενούς βάσης μέσα σε μεμονωμένα λαϊκιστικά κόμματα. Για αυτό θα πρέπει να αποφεύγονται οι γενικεύσεις και είναι προτιμότερο τα συμπερά-

σματα που εξάγονται πάνω σε αυτό το θέμα να είναι διαφοροποιημένα. Ο Kriesi (1999: 408), για παράδειγμα, βασιζόμενος σε στοιχεία από το *Ευρωβαρόμετρο* (1990), συνάγει για την υποστήριξη ξενοφοβικών δεξιών κομμάτων το εξής:

‘(σ)ε γενικές γραμμές, οι υποστηρικτές της ριζοσπαστικής Δεξιάς είναι λιγότερο μορφωμένοι από ό,τι ο πληθυσμός στο σύνολό του, προέρχονται πιο συχνά από τις παρακαμάζουσες μεσαίες τάξεις ή την ανειδίκευτη εργατική τάξη, είναι πιο συχνά άνεργοι, πιθανολογούν περισσότερο ότι η προσωπική τους κατάσταση θα χειροτερεύσει και είναι ξεκάθαρα πιο κοντά στη Δεξιά από τους εθνικούς μέσους όρους [...]. Τα ξενοφοβικά συναισθήματα είναι ιδιαίτερα εξαπλωμένα μεταξύ των λιγότερο μορφωμένων σε όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, με εξαίρεση την Πορτογαλία και την Ελλάδα’.

Οπωσδήποτε, η σχέση μεταξύ της πολιτικής και της κοινωνικής διάστασης της λαϊκιστικής διαμαρτυρίας δεν είναι άμεση. Η τετριμμένη εξίσωση μεταξύ κοινωνικο-οικονομικής περιθωριοποίησης και πολιτικής αποξένωσης υπάρχει, αλλά απέχει από το να εξηγήει συνολικά το φαινόμενο, υποστηρίζει ο Ignazi (1999). Ενδεχομένως ο λαϊκισμός να φέρει κοντά άτομα τα οποία, αν και ανήκουν σε διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού, μοιράζονται ένα κοινό αίσθημα αποκλεισμού τους από την παροχή διαφόρων αγαθών (οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών), πράγμα που τους καλλιεργεί την απέχθεια για όσους σχετίζονται με την άσκηση της εξουσίας.

Αν και, όπως είδαμε, είναι δυνατό να εντοπίσει κανείς ένα κοινό ιδεολογικό προφίλ του εθνολαϊκισμού στη Δυτική Ευρώπη, κάτι τέτοιο είναι δυσκολότερο όταν πρόκειται για τις κοινωνικές του βάσεις. Όμως, η λαϊκιστική επιτυχία μοιάζει να έρχεται ως συνέπεια του γεγονότος ότι οι καπιταλιστικές δημοκρατίες δεν είναι ικανές να πείσουν για την αποτελεσματικότητα της διανεμητικής τους λειτουργίας.²⁹ Από την άλλη πλευρά, οι λαϊκιστικές αντιδράσεις, όσον αφορά στον αποκλεισμό που δημιουργεί η καπιταλιστική δημοκρατία, δεν παίρνουν τη μορφή ενός ευρέως συμπεριληπτικού και οικουμενικού προγράμματος παροχής κοινωνικών δικαιωμάτων. Εκείνοι που ψηφίζουν εθνολαϊκιστικά κόμματα επειδή αισθάνονται ‘χαμένοι’, τείνουν να επιδεικνύουν μάλλον εγωιστικές διαθέσεις, παρότι θεωρούν εαυτούς θύματα του συστήματος. Η κοινωνιολογική μελέτη του λαϊκισμού καταδεικνύει μια ισχυρή τάση υπονόμευσης της κοινωνικής συνοχής στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, όποιες και αν είναι οι λαϊκιστικές υποσχέσεις για τη δημιουργία μιας μη-συγκρουσιακής κοινότητας. Επιβεβαιώνει την ευρεία διάδοση, μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, αντιλήψεων περί της συλλογικής

ενημερίας, οι οποίες, αν και προκαλούνται από δυσανεξία για τα διανεμητικά μειονεκτήματα των καπιταλιστικών δημοκρατιών, μαρτυρούν στενά ωφελμιστικές απόψεις, χαρακτηριστικές της παρακμής της αλληλεγγύης στις δυτικές κοινωνίες (Offe 1987). Οι λαϊκιστές κατακρίνουν την έλλειψη πολιτικής αρετής των κρατούντων, αλλά και η δική τους αντίληψη περί πολιτικής αρετής είναι περιορισμένη. Αυτή η διφορούμενη λαϊκιστική κριτική όσον αφορά το εγωιστικό στοιχείο στην πολιτική επαυξάνεται από την αμφισβίμια του λαϊκισμού όσον αφορά το στοιχείο της δημοκρατικής οργάνωσης.

4. Τι μας αποκαλύπτει η λαϊκιστική οργάνωση για την αντιφατικότητα του λαϊκισμού;

Παραδόξως δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη μελέτη της λαϊκιστικής οργάνωσης, της τρίτης διάστασης που ανέφερε ο di Tella, αν και είναι πιθανό να εντοπίζεται εδώ μία από τις πλέον χαρακτηριστικές πλευρές των λαϊκιστικών κινήματων. Για παράδειγμα, ούτε η Canovan ούτε ο Laclau εξέτασαν σε βάθος την οργανωτική διάσταση. Στο σημείο αυτό, οι εμπειρίες από τη Λατινική Αμερική μπορεί να προσφέρουν κάποια βοήθεια, καθώς η έρευνα για τον λαϊκισμό στην Ευρώπη δεν είναι αρκετά εξοικειωμένη με τις εμπειρίες αυτές (αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση των Canovan και Laclau). Συνιστά χρήσιμη επισήμανση αυτό που ο Guy Hermet (1992: 6), σε μια σημείωση, αποκάλεσε 'λατινοαμερικανοποίηση' της έννοιας. Υπάρχουν οπωσδήποτε σημαντικές διαφορές μεταξύ λατινοαμερικανικού και ευρωπαϊκού λαϊκισμού. Το οικονομικό πλαίσιο και η κοινωνική δομή διαφέρουν πολύ ανάμεσα σε ομάδες κρατών με πολύ άνισο επίπεδο ανάπτυξης. Ούτε η πολιτική κατάσταση είναι όμοια σε καθεστώτα που ταλαντεύονται μεταξύ απολυταρχικών και δημοκρατικών επεισοδίων, αφ'ενός, και στις μακρόχρονες σταθερές δημοκρατίες, αφ'ετέρου. Επιπλέον, αντίθετα από τον δυτικοευρωπαϊκό λαϊκισμό, ο οποίος –με την εξαίρεση των μεσογειακών κρατών– περιορίζεται σε κόμματα διαμαρτυρίας, ο λατινοαμερικανικός λαϊκισμός είναι και κυβερνητικός, όπως τείνουν να δείχνουν οι εμπειρίες στο Περού, τη Βραζιλία, την Αργεντινή ή, σήμερα, στη Βενεζουέλα.

Κατ' αρχάς, στη βιβλιογραφία για τη Λατινική Αμερική, ο λαϊκισμός συνδέεται με ορισμένες θετικές και προοδευτικές εκφάνσεις καθώς αναγνωρίζονται οι μεταρρυθμιστικοί και αντι-ολιγαρχικοί στόχοι του. Χωρίς να παίρνουμε απαραίτητως τους μετρητοίς αυτούς τους στόχους, η παρουσίασή τους μας υπενθυμίζει την αντιφατική φύση της έννοιας και την ανάγκη απο-

φυγής της παθολογικοποίησης του φαινομένου, στην οποία αναφέρθηκα. Ίσως, όμως, μας υπενθυμίζει κάτι ακόμη πιο σημαντικό: ότι τα λαϊκιστικά επεισόδια στη Λατινική Αμερική χαρακτηρίστηκαν συχνά από αυταρχικούς πειρασμούς έναντι των δημοκρατικών θεσμών. Όπως θα σημειώσουμε αργότερα, κάτι παρόμοιο δεν μπορεί να ανιχνευθεί σήμερα στην Ευρώπη. Ωστόσο, μια ομοιότητα με τον λατινοαμερικανικό λαϊκισμό αφορά στην απολυταρχική εσωτερική δομή των λαϊκιστικών κινήματων. Οι λαϊκιστές πιέζουν για μια πιο διαφανή και συμμετοχική δημοκρατία, ενώ απέχουν από την επίτευξη αυτού του στόχου στη δική τους οργάνωση. Ο Μουζέλης (1986) ξεχώρισε τρεις σημαντικές μορφές της μαζικής ενσωμάτωσης στην πολιτική: μέσω πελατειακών δικτύων, μέσω λαϊκιστικών κινήματων ή μέσω μαζικών οργανώσεων. Η λαϊκιστική ενσωμάτωση εμφανίζεται να είναι περισσότερο σύμφωνη με μια σύγχρονη σύλληψη της πολιτικής από ότι η πελατειακή ενσωμάτωση, στον βαθμό που ασκείται μέσω οργανωμένων και συγκεντρωτικών κομματικών δομών και δεν στηρίζεται σε προσωπικές εύννοιες. Δεν έχει, όμως, πολλά κοινά σημεία με την ενσωμάτωση μέσω των συλλογικών ταξικών οργανώσεων, όπως είναι τα συνδικάτα. Ένα τέτοιο επιχείρημα μάσχει από μια κάπως εξιδανικευμένη αντίληψη της ενσωμάτωσης μέσω μαζικών οργανώσεων όπως τα συνδικάτα: ο Μουζέλης έχει, πιθανώς, κατά νου το βρετανικό μοντέλο ενός αποκεντρωμένου και έντονα ταξικά προσανατολισμένου συνδικαλιστικού κινήματος, ενώ η αντιπροσώπευση μέσω των συνδικάτων στα νεοκορπορατιστικά μοντέλα είναι πολύ περισσότερο οργανωμένη κατά μονοπωλιακό τρόπο, σε κάθετες, συγκεντρωτικές και μη ανταγωνιστικές οργανώσεις. Εντούτοις, ο Μουζέλης σωστά δίνει έμφαση στις ιδιαιτερότητες της λαϊκιστικής οργάνωσης: μια απολυταρχική και πατερναλιστική δομή που διευκολύνει την κάθετη ενσωμάτωση των μαζών, κάτω από μια χαρισματική ηγεσία που χρησιμοποιεί δημοψηφισματικές μεθόδους.³⁰

Οι λειτουργίες της χαρισματικής ηγεσίας αξίζουν, όμως, κάποιες μεγαλύτερης προσοχής και δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ορισμένες επισημάνσεις για τη φύση της χαρισματικής κυριαρχίας που γίνονται από τον Max Weber στο κλασικό έργο του *Οικονομία και Κοινωνία*. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν, το χάρισμα δεν είναι μια έμφυτη ιδιότητα των ιδιαίτερα ταλαντούχων (εάν όχι των ταλαντούχων στην τέχνη της πολιτικής επικοινωνίας!). Είναι αποτέλεσμα της διάδρασης μεταξύ των ηγετών και εκείνων που αισθάνονται αρεκέτα σύμφωνοι με το μήνυμά τους για να γίνουν οπαδοί τους. Τονίζοντας τις 'περιστσιακές' πτυχές της χαρισματικής κυριαρχίας, ο Michel Dobry (1986: 236-237) κάνει λόγο για 'κοινωνικούς μηχανισμούς επιβεβαίωσης του χαρι-

σματικού προσόντος'. Το κλειδί είναι η πίστη των οπαδών στη δυνατότητα του ηγέτη να προωθήσει κατάλληλα τις διεκδικήσεις τους: πρόκειται, λοιπόν, για σημασία που υποκειμενικά αποδίδεται στο χάρισμα από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Τέλος, το χάρισμα παράγει κυριαρχία που αναγνωρίζεται από τους οπαδούς και, υπό αυτή την έννοια, αποτελεί έναν ιδιαίτερο τρόπο νομιμοποίησης της εξουσίας, κατά τον οποίο οι τυπικοί κανόνες και οι θεσμοί είναι περιττοί για να επιτευχθεί συναίνεση. Μόνο μετά την πτώση της χαρισματικής στιγμής έρχεται η ανάγκη της 'καθημερινοποίησης' του χαρίσματος. Αυτές οι εκτιμήσεις είναι χρήσιμες για τη μελέτη της εξέλιξης των λαϊκιστικών κομμάτων. Περιέργως, εντούτοις, ο Weber δεν είτε πολλά για τις κοινωνικές βάσεις της χαρισματικής ηγεσίας, αναφερόμενος μόνο στη μεταβατική φύση των κοινωνιών στις οποίες το χάρισμα γνωρίζει επιτυχία. Αυτό σε αντίθεση, επί παραδείγματι, με τον Karl Marx, ο οποίος στη *Ide Brumaire* συνέλαβε αρκετά καλά τους λόγους για τους οποίους οι γάλλοι αγρότες προσελκύνθηκαν τόσο πολύ από την προσωπικότητα του Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Στην περίπτωση του λαϊκισμού, το χάρισμα μπορεί να καταστεί χρήσιμο για πολιτικούς σκοπούς από διάφορες απόψεις: είναι πολύ πιθανό να συνενώσει μια ετερογενή κοινωνική βάση (Suter 1993: 4) και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να συμβάλει στον περιορισμό των εμποδίων στην ανάπτυξη συλλογικής δράσης ή, ακόμη, μπορεί να μετατραπεί σε υποκατάστατο της ταύτισης με θεσμούς, όταν οι τελευταίοι υποσκάπτονται από ευρεία δυσπιστία (Offe 1997: 27-28).

Θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι αυτό το ιδιαίτερο οργανωτικό προφίλ του λαϊκισμού περιορίζεται στον λατινοαμερικανικό caudillismo. Ο προσωποπαγής χαρακτήρας είναι ορατός και στα πιο επιτυχημένα εθνολαϊκιστικά κόμματα της Ευρώπης: από το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο υπό τον Jean-Marie Le Pen, έως το FPÖ υπό τον Jörg Haider, το SVP υπό τον Christoph Blocher ή την ιταλική Lega Nord υπό τον Umberto Bossi.³¹ Ο προσωποπαγής χαρακτήρας είναι, τελικά, μια λογική κατασκευή, εάν λάβουμε υπόψη μας το περιεχόμενο των λαϊκιστικών πεποιθήσεων: μόνο η λαϊκή θέληση έχει σημασία και αυτή ενσωματώνεται στον ηγέτη. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε ενδιάμεση δομή αποδεικνύεται περιττή: η σχέση του ηγέτη με τον λαό μπορεί να είναι μόνο άμεση, χωρίς οποιαδήποτε διαμεσολάβηση μεταξύ ηγεσίας και βάσης. Στο εσωτερικό των λαϊκιστικών οργανώσεων το μοντέλο της δημοψηφισματικής δημοκρατίας λαμβάνει τη μορφή της προσωποπαγούς κυριαρχίας. Δεδομένου ότι ο χαρισματικός ηγέτης ξέρει καλύτερα τι πρέπει να γίνει, δεν

μπορεί εύκολα να ανεχτεί τη θεσμοποίηση οιασδήποτε δομών λήψης αποφάσεων που θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν τις απόψεις του.

Ο λαϊκισμός, επομένως, χαρακτηρίζεται από μια βαθιά δυσπιστία απέναντι στην αντιπροσώπευση, όχι μόνο στο γενικό επίπεδο των πολιτικών θεσμών, αλλά και στο εσωτερικό οργανωτικό επίπεδο και αυτό ανεξάρτητα από την ιδεολογική του χροιά. Οι θεσμοί θεωρούνται πηγές ακαμψίας³² που μπορεί να εναντιωθούν στις επιθυμίες του ηγέτη και του λαού, τις μόνες που πρέπει να θεωρούνται νόμιμες. Ο λαϊκισμός δεν τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση στους θεσμούς οι οποίοι, συχνά, θεωρούνται εμπόδια, συνήθως σκόπιμα δημιουργημένα από το κατεστημένο, για να περιορίσουν την έκφραση της λαϊκής θέλησης που βρίσκει την ασυναγώνιστη έκφρασή της στον λόγο του ηγέτη. Πριν από μερικά χρόνια, όταν ορισμένοι αντιτέθηκαν στον Ανδρέα Παπανδρέου επειδή μια μεταρρυθμίση που προωθούσε δεν ήταν συμβατή με το Σύνταγμα, τους αποκρίθηκε αποπλιστικά ότι, στην ουσία, μόνον η θέληση του λαού (στην πραγματικότητα, του ίδιου) έχει σημασία και όχι οι θεσμοί. Πιο πρόσφατα, μια από τις πρώτες ενέργειες του εκλεγμένου λαϊκιστή Προέδρου της Βενεζουέλας ήταν να συντάξει ένα νέο Σχέδιο Συντάγματος και να σιγουρευτεί ότι η Συντακτική Συνέλευση θα του ήταν αρκετά πιστή ώστε να το υπερψηφίσει χωρίς οποιαδήποτε σημαντική τροποποίηση. 'Όσον αφορά τις εσωτερικές οργανωτικές διαδικασίες, ο πρόεδρος της ελβετικής Lega dei Ticinesi απάντησε ως εξής στην ερώτηση ενός δημοσιογράφου: 'το συνέδριό μας θα το οργανώσουμε στις πλατείες των πόλεων!'.

Σε αυτό το επιχείρημα μπορεί να αντιτεθεί ότι ο ρόλος των πολιτικών προσωπικοτήτων δεν περιορίζεται με κανένα τρόπο στα λαϊκιστικά κόμματα. Η προσωποποίηση των προεκλογικών εκστρατειών μπορεί να είναι μια ορθολογική στρατηγική επιλογή στη σύγχρονη πολιτική, όπου η κομματική επιλογή με καθαρά ιδεολογικές αρχές γίνεται δύσκολη, καθώς τα ανταγωνιζόμενα κόμματα μοιράζονται λίγο-πολύ συναφείς προγραμματικούς στόχους και δεν χωρίζονται πλέον από σημαντικές διαφορές στις προτιμήσεις τους σε ζητήματα δημόσιας πολιτικής. Στο κλασικό άρθρο του για τα πολυσυλλεκτικά κόμματα, ο Kirchheimer (1966) παρατήρησε ότι σε αυτά η κομματική ηγεσία είναι ενισχυμένη απέναντι στα απλά μέλη, επειδή τα πολυσυλλεκτικά κόμματα πρέπει να είναι πιο ευέλικτα να μεταβάλλουν τις ιδεολογικές τους επιλογές ώστε να προσελκύουν νέες εκλογικές πελατείες: η οργάνωση στην τυποποιημένη της μορφή εμφανίζεται και εκεί ως πηγή ακαμψίας. Ο Guy Hermet (1992) υποστήριξε ότι η χαρακτηριστική διάσταση είναι σήμερα αποδυναμωμένη μέσα σε μια γενικότερη προσωποποίηση της πολιτικής, στην οποία

Ξέρουμε ότι τα μέσα ενημέρωσης συμβάλλουν σημαντικά. Το γεγονός παραμένει εντούτοις ότι η προσωποποίηση είναι εντονότερη στα λαϊκιστικά κινήματα από ό,τι σε άλλα κόμματα και, επίσης, ότι συνδυάζεται με μια αδύναμη θεσμοποίηση των οργανωτικών δομών.

Ακόμη και στη Δυτική Ευρώπη, όπου τα εθνολαϊκιστικά κόμματα δεν προκαλούν σοβαρά τη φιλελεύθερη-δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης, η εσωτερική δομή τους παραμένει αυταρχική. Παρατηρείται, λοιπόν, μια κραυγαλέα αντίφαση μεταξύ των λαϊκιστικών αξιώσεων για περισσότερη συμμετοχή και των εσωτερικών πρακτικών που βρίσκονται στον αντίποδα των δημοκρατικών αρχών. Η δημοψηφισματική δημοκρατία μετατρέπεται στο εσωτερικό του κόμματος σε προσωποπαγή απολυταρχισμό.³³ Ο απολυταρχισμός, ο προσωποπαγής χαρακτήρας, το δημοψηφισματικό ύψος και η αδύναμη θεσμοποίηση συνθέτουν, λοιπόν, το οργανωτικό μίγμα του λαϊκισμού και αποτελούν μια σημαντική πτυχή αυτού του φαινομένου, παράλληλα με τις ιδεολογικές και κοινωνικές διαστάσεις του. Δύο βασικές αντινομίες διατρέχουν, λοιπόν, τον εθνολαϊκισμό: η συνύφανση της κριτικής για τον ολιγαρχικό χαρακτήρα των δημοκρατιών με προτάσεις για επιλεκτικές μορφές αλληλεγγύης που προϋποθέτουν κοινωνικούς αποκλεισμούς και, επίσης, η πρόταση για εκδημοκρατισμό που συνοδεύεται από ιεραρχικές εσωτερικές πρακτικές και αυταρχικές κοινωνικές αξίες που απαρνώνται το δικαίωμα στη διαφορά.

Ήρθε τώρα η στιγμή να συνάγουμε ορισμένα γενικότερα συμπεράσματα, καταρχάς όσον αφορά το πλαίσιο της εμφάνισης του εθνολαϊκισμού στις σύγχρονες δημοκρατίες και, στη συνέχεια, όσον αφορά τα όριά του, καθώς είναι απαραίτητο να αποδραματοποιηθεί ο αντίτυπος του εθνολαϊκισμού στο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Ανεξάρτητα από τις 'αντιπαθείς' (συχνά ρατσιστικές) ιδεολογικές επιλογές του, ο δεξιός εθνολαϊκισμός, στις μορφές που παίρνει στη Δυτική Ευρώπη σήμερα, δεν αποτελεί σοβαρή απειλή για τη δημοκρατία, αντίθετα από την άκρα Δεξιά του Μεσοπολέμου.

5. Ο λαϊκισμός και το πολιτικό του περιβάλλον

Κατά πρώτον, πρέπει να επιστρέψουμε στα προβλήματα ορισμού του λαϊκιστικού φαινομένου. Γνωρίζουμε ότι πρόκειται για ασαφή έννοια και ότι λίγα είναι τα κοινά γνωρίσματα των κοινωνικών συμμαχιών που διάκεινται ευνοϊκά προς τα λαϊκιστικά κινήματα. Θα ήταν χρήσιμο για τους ευρωπαίους αναλυτές να ανατρέξουν στη λατινοαμερικανική βιβλιογραφία για τον εκ-

συγχρονισμό η οποία, πριν από μερικές δεκαετίες, παρουσίαζε τον λαϊκισμό ως ένα τυπικό μεταβατικό φαινόμενο. Παραδείγματος χάριν, ο λαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη μπορεί, επίσης, να γνωρίσει ώθηση εξαιτίας των νέων μορφών της διακυβέρνησης (ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, λήψη αποφάσεων μέσω διαπραγματεύσεων σε αδιαφανή δίκτυα όπου δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς συνυπάρχουν, ρόλος των τεχνοκρατών και των ανεξαρτήτων διοικητικών αρχών, κ.λπ.), οι οποίες παραμένουν χαλαρά συναρθρωμένες με τους δημοκρατικούς-αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και, κατά συνέπεια, δεν απολαμβάνουν επαρκούς νομιμοποίησης, ενώ η επιρροή των κοινοβουλευτικών πολιτικών κομμάτων τείνει να μειωθεί (Papadopoulos 2003). Αν και αυτή η υπόθεση δεν έχει εξεταστεί μέχρι τώρα, ο λαϊκισμός μπορεί να είναι μεταβατικός και στην Ευρώπη, συσχετιζόμενος με την αβεβαιότητα που προκαλείται από τέτοιες αλλαγές (Papadopoulos 2002). Βέβαια, εάν δοθεί έμφαση στη μεταβατική πλευρά του λαϊκισμού, θα πρέπει αυτό να γίνει με προσοχή λόγω των περιορισμών των εξελικτικών προσεγγίσεων: είναι πιο εύκολο να επισημαίνεται από πού εκκινούν οι διαδικασίες μετασχηματισμού παρά να σκιαγραφείται εκ των προτέρων προς τα πού οδηγούν.

Ο λαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη, στην επικρατούσα εθνικιστική και προσκολλημένη στις παραδόσεις μορφή του, συνιστά μια απόρριψη της πολυπολιτισμικότητας που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό της και της παγκοσμιοποίησης που συντελείται στο διεθνές περιβάλλον. Εκτός αυτού, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συσχετίζεται με την αυξανόμενη δυσπιστία στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, στις πολιτικές ηγεσίες και στις κατεστημένες πολιτικές δυνάμεις. Επομένως, η θεώρηση του λαϊκισμού μόνον ως αποτελεσμα κοινωνικών ή πολιτικών κρίσεων, όπως συμβαίνει συχνά, δεν είναι αρκετά ακριβής. Τις περισσότερες φορές, η αναφορά στις κρίσεις και τον αντίκτυπό τους δεν είναι μόνο μάλλον ασαφής ή απλοϊκή, αλλά συνεπάγεται και τον κίνδυνο κυκλικότητας και ταυτολογικής εξήγησης.³⁴ Για παράδειγμα, στην προσέγγιση του Laclau, ο λαϊκισμός θεωρείται ένα προϊόν κρίσης ηγεμονίας του κυρίαρχου λόγου: η αιτιακή σχέση, όμως, δεν είναι σαφής, αφού ο λαϊκισμός θα μπορούσε επίσης να είναι ένα σύμπτωμα ή μια διάσταση αυτής της ίδιας κρίσης.³⁵ Επιπλέον, η στενή κοινωνιολογική προσέγγιση πάσχει από έναν υπερβολικό μηχανισμό, με τον λαϊκισμό να νοείται ως η πολιτική απάντηση σε κάποια κοινωνικά ερεθίσματα. Αγνοεί έτσι τη μεσολάβηση πολιτικο-θεσμικών μεταβλητών που επίσης ασκούν επιρροή στην επιτυχία του λαϊκισμού. Ακολουθούν ορισμένα παραδείγματα θεσμών που

έχουν αντίκτυπο, με την παραδοχή, ωστόσο, ότι η κατεύθυνση του αντίκτυπου αυτού δεν μπορεί πάντα να προσδιοριστεί:

-Το εκλογικό σύστημα, με την αναλογική αντιπροσώπευση να είναι πολύ ευνοϊκότερη στα συνήθως σχετικά μικρά λαϊκιστικά κόμματα, αλλά με τα πλειοψηφικά συστήματα να δίνουν περισσότερη αξιοπιστία στην αυτοπαρουσίαση του λαϊκισμού ως 'θύματος' του συστήματος

-Η άμεση ή δημοψηφισματική δημοκρατία είναι μια σημαντική λαϊκιστική αξίωση και μπορεί να γίνει όχημα της λαϊκιστικής αντιπολίτευσης. Στην Ελβετία, εντούτοις, όπου οι θεσμοί άμεσης δημοκρατίας είναι βαθιά ριζωμένοι, έχει συμβάλει, κατά πάσα πιθανότητα για μια πολύ μεγάλη περίοδο, στην ύπαρξη συγκριτικά χαμηλών μεταβολών των εκλογικών δυνάμεων. Επίσης, οδήγησε στην ενσωμάτωση των αντιπολιτευτικών δυνάμεων και των ισχυρότερων ομάδων πίεσης, προσβλέποντας ακριβώς στην αποφυγή δημοψηφισμάτων με αρνητικό αποτέλεσμα. Στην Ελβετία, τα πλειοψηφικά αποτελέσματα των λαϊκιστικών θεσμών της άμεσης δημοκρατίας παρακάμπτονται μέσω περίπλοκων διαδικασιών διαπραγμάτευσης των ελίτ. Το ελβετικό πολιτικό σύστημα συνδυάζει την ελιτιστική με τη λαϊκιστική διάσταση, την πλειοψηφική με τη συναινετική (Papadopoulos 1997: 157-172). Είναι έτσι μάλλον παραπλανητικό να το θεωρήσει κανείς ως 'την πρωτεύουσα περίπτωση λαϊκιστικής δημοκρατίας' (Canovan 1981: 198).³⁶

-Ήδη από το τέλος του 18ου αιώνα στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι αντιφεντεροαλιστές ήταν σε θέση να καταδείξουν ότι η λαϊκιστική δημοκρατία 'βραχείας απόστασης' [short distance] απαιτεί αποκεντρωμένη λήψη αποφάσεων. Στα ομοσπονδιακά κράτη όμως, η πολυεπίπεδη διακυβέρνηση προκαλεί έναν τεμαχισμό της πολιτικής ημερήσιας διάταξης μεταξύ των διαφορετικών ενοτήτων καθώς και έναν κατακερματισμό των πολιτικών δυνάμεων. Κατά συνέπεια, οι διαθέσιμες ευκαιρίες στους λαϊκιστές μπορεί να ποικίλουν αρκετά, καθώς ο τεμαχισμός των εθνικών υποενοτήτων, μπορεί να δράσει ανασταλτικά στην 'εθνικοποίηση' της ψήφου και, κατά συνέπεια, στον σχηματισμό κινήματων σε εθνικό επίπεδο.

Μια επαρκής αντιμετώπιση του λαϊκισμού, εκτός από την εξέταση των καθαρά πολιτικών/θεσμικών παραγόντων, συνεπάγεται επίσης την κατανόηση της ιδιαίτερης λογικής της ανταγωνιστικής κομματικής πολιτικής, όπως αυτή εκτίθεται από τον Anthony Downs (1957) στην ενδεχομένως υπερβολικά κυνική, αλλά εντούτοις χρήσιμη οικονομική προσέγγισή του. Στα ανταγωνιστικά κομματικά συστήματα, οι λαϊκιστικές οργανώσεις αντλούν τη δύναμή τους από τις αδυναμίες των ανταγωνιστών τους. Ως εκ τούτου, εάν μπορεί

πραγματι να υπάρξει, όπως υποστηρίζει ο Laclau, μια κρίση αξιοπιστίας των κυρίαρχων λόγων, η κρίση αξιοπιστίας όσων υποστηρίζουν ότι αντιπροσωπεύουν τα εξουσιαζόμενα τμήματα της κοινωνίας είναι πιθανώς σημαντικότερη για την ανάπτυξη του λαϊκισμού. Για παράδειγμα, ο Ignazi (1999) ασκει κριτική στις θέσεις του Kitschelt (1995: 42), ότι η σύγκλιση μεταξύ των κατεστημένων κομμάτων που δημιούργησε ένα ιδεολογικό κενό είναι αυτή που επέτρεψε την ανάπτυξη του εθνολαϊκισμού στην Ευρώπη. Αντιθέτως, ο Ignazi παρατηρεί μια ριζοσπατικοποίηση προς τα δεξιά των μετριοπαθών συντηρητικών κομμάτων, η οποία προσέφερε 'γην και ύδωρ' στους εθνολαϊκιστές. Η καθεστηκία Δεξιά έθεσε στην ημερήσια διάταξη μερικά προβλήματα (π.χ. μετανάστευση), τα οποία παλιότερα θεωρούνταν ταμπού, χωρίς εντούτοις να είναι σε θέση να εκπληρώσει τις υποσχέσεις της όταν ήταν στην εξουσία, αφήνοντας έτσι τους λαϊκιστές ελεύθερους να τα εκμεταλλευτούν. Ο Ignazi, από την πλευρά του, υποτιμά το γεγονός ότι τα μεγάλα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα παρέμειναν με τη σειρά τους μετριοπαθή, παρέχοντας έτσι την ευκαιρία στους λαϊκιστές να καλύψουν άλλο ένα κενό. Εν ολίγοις, η ριζοσπαστικοποίηση της Δεξιάς μπορεί να νομιμοποίησε τα ιδεολογήματα των εθνολαϊκιστών, όμως η αδυναμία της Αριστεράς να εκφράσει τις αντιπολιτευτικές τάσεις και τη δυσπιστία των λαϊκών στρωμάτων έπαιξε και αυτή τον ρόλο της. Μια σύγκριση μεταξύ των καντονίων στην Ελβετία (Kriesi 1998) προσφέρει ενδιαφέροντα αποτελέσματα: ο εθνολαϊκισμός έχει ισχυρές προσβάσεις στην εργατική τάξη στα αρχικώς προτεσταντικά και τώρα μικτά (με διαμαρτυρούμενους και καθολικούς) γερμανόφωνα καντόνια, όπου η ταξική σύγκρουση είχε προηγουμένως κατευναστεί χάρη στον ρόλο ενός αρκετά ισχυρού αλλά ενσωματωμένου Σοσιαλιστικού Κόμματος. Ο εθνολαϊκισμός διαπερνά τώρα όλο και περισσότερο και τα καθολικά καντόνια, στα οποία η ταξική σύγκρουση έχει περιοριστεί στο παρελθόν χάρη στον ρόλο μιας διαταξικής, αλλά πλέον παρακαμάζουσας χριστιανοδημοκρατίας, ενώ ο εθνολαϊκισμός είναι σχετικά πιο περιορισμένος στα αρχικώς προτεσταντικά και τώρα μικτά (από θρησκευτική άποψη) γαλλόφωνα καντόνια, στα οποία η δημοκρατική πάλη των τάξεων είναι ακόμα ζωήρη υπό την πίεση ισχυρών κομμάτων και συνδικάτων που τοποθετούνται στα αριστερά του σοσιαλιστικού κόμματος.

Ο λαϊκισμός πρέπει να αναλυθεί και ως στρατηγική, όπου ένας πολιτικός φορέας διακρίνει το ιδεολογικό 'προϊόν' που προσφέρει στην πολιτική αγορά, ομοιογενοποιώντας τους ανταγωνιστές του. Υπό αυτή τη μορφή, ο λαϊκισμός συνιστά πρωταρχικά μια αντιπολιτευτική στρατηγική, καθώς είναι πολύ

πιο δύσκολο να κατασκευαστεί ένα απλουστευμένο πολιτικό θέαμα (Edelmann 1988) όταν κάποιος καλείται να μοιραστεί τις ευθύνες της εξουσίας.

Συγχρόνως, όμως, μεταβιβάζει μια εικόνα πολιτικής αγνότητας που μπορεί μεν να είναι ευκολότερα αξιόπιστη όταν κάποιος δεν μοιράζεται την εξουσία, συνιστά όμως μια κριτική στα συστήματα λήψης αποφάσεων που ισχύουν στις δημοκρατίες μας και γι' αυτό πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη. Οι πολιτικές ηγεσίες υπόκεινται στη λαϊκιστική κριτική γιατί παραμελούν την πλευρά των δημοκρατικών εισροών [inputs]: οι πολιτικές ελίτ παρουσιάζονται ως μια συνεκτική ομάδα που δεν ενδιαφέρεται πλέον να αντανακλά τις προτιμήσεις των πολιτών αλλά μόνο να προωθήει τα ιδιοτελή συμφέροντά της. Αλλά και η πλευρά των εκροών [outputs] του πολιτικού συστήματος υπόκειται σε κριτική: οι λαϊκιστές καταγγέλλουν τις κυβερνήσεις ότι δεν τιμούν τις δεσμεύσεις τους, ιδιαίτερα όταν ο εκλογικός ανταγωνισμός οδηγεί σε πληθωρισμό υποσχέσεων, ενώ οι κυβερνητικές ευθύνες συνεπάγονται συμβιβασμούς, λήψη αποφάσεων με ελλιπή πληροφόρηση και επιλογές με ανεπαρκείς πόρους για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων. Παραμένοντας στην αντιπολίτευση, οι εθνολαϊκιστές μπορούν να προσφέρουν απλοϊκές λύσεις βασισμένες, ιδίως, στον περιορισμό των διαθέσιμων πόρων που 'απομιζούν' οι κοινωνικά στιγματισμένες ομάδες, είτε στην κορυφή είτε στη βάση της κοινωνικής κλίμακας, ομάδες οι οποίες δεν αξίζουν τα 'προνόμιά' τους, όπως π.χ. είναι οι πλούσιοι ή οι μετανάστες. Πιθανώς δεν έχει αναφερθεί αρκετά ότι η λαϊκιστική επιτυχία οφείλεται στα συνδυασμένα αποτελέσματα της κριτικής που προσανατολίζεται στις εισροές και τις εκροές του πολιτικού συστήματος. Ο πληθωρισμός υποσχέσεων, που είναι ένα δομικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του κομματικού ανταγωνισμού (όπως άλλωστε και της εμπορικής διαφήμισης) προκαλεί αναπόφευκτα απογοητεύσεις, προσφέροντας κατ' αυτόν τον τρόπο στους λαϊκιστές μια 'θέση' στην αγορά: ο λαϊκισμός είναι, λοιπόν, ένα αποτέλεσμα των κρίσεων εκροών. Η αποσύνδεση από την εκλογική πολιτική-θέαμα διαφόρων δικτύων και θεσμών λήψης αποφάσεων, που βασίζονται στη συνεργασία ή στη γνώση αντί του ανταγωνισμού,³⁷ αποτελεί την ελιτιστική θεραπεία στον πληθωρισμό υποσχέσεων, γιατί αναμένεται να ενθαρρύνει πιο υπεύθυνες επιλογές. Από την άλλη πλευρά, όμως, η αδιαφάνεια που τείνει τότε να επικρατεί εμποδίζει τη λογοδοσία, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο το αίσθημα των πολιτών ότι ο λόγος τους δεν μετράει: ο λαϊκισμός είναι, λοιπόν, επίσης αποτέλεσμα των κρίσεων εισροών (Papadopoulos 2002).³⁸

Τέλος, η αξιολόγηση της θέσης του λαϊκισμού στις σύγχρονες δημοκρατίες δεν μπορεί να περιοριστεί στην εξέταση του λαϊκιστικού δυναμικού, αλλά οφείλει να λάβει υπόψη τα όρια του λαϊκισμού.

6. Τα όρια του λαϊκισμού στα δυτικοευρωπαϊκά δημοκρατικά συστήματα

Όσο κινδυνολογική και αν είναι η ρητορική των μέσων ενημέρωσης, η απήχηση των εθνολαϊκιστικών κινήματων στη Δυτική Ευρώπη έχει κάποια ξεκάθαρα όρια. Αυτά συσχετίζονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του σύγχρονου λαϊκισμού και με τους περιορισμούς που η περιπλοκότητα των κοινωνιών μας επιβάλλει στη σύλληψη, χάραξη και εφαρμογή πολιτικών.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, ως νεοφερεμένα στην πολιτική σκηνή, τα εθνολαϊκιστικά κινήματα ωφελούνται επίσης (αν και δεν είναι τα μόνα) από την παρακμή αυτού που οι εκλογικοί κοινωνιολόγοι αποκαλούν 'κανονική ψήφο' [normal vote]. Αν και κοινωνιολογικές μεταβλητές, όπως η οικογενειακή παράδοση, παρήγαγαν στο παρελθόν ισχυρούς ιδεολογικούς δεσμούς και με αυτόν τον τρόπο δέσμευαν τους εκλογείς με κάποιο ιδιαίτερο ιδεολογικό χαρακτηριστικό (θρησκευτικό, εργατικό, κ.λπ.) που διέθεταν τα επιμέρους κόμματα, έχουν πλέον σημειωθεί σημαντικές αλλαγές, αν και υπάρχει κάποια διαμάχη σχετικά με τα όριά τους (Bartolini και Mair 1990). Περισσότεροι εκλογείς αισθάνονται σήμερα αποσυνδεδεμένοι από ιδεολογικές ταυτίσεις και δεσμεύσεις και κρίνουν τα κόμματα βασιζόμενοι στις συγκεκριμένες δεσμεύσεις τους και με βάση την απόδοσή τους (θεματική ψήφος). Προβαίνουν, κατά συνέπεια, σε πιο γνήσιες εκλογικές επιλογές αντί να συμπεριφέρονται κατά 'προγραμματισμένο' τρόπο. Ως εκ τούτου, μια ευρύτερη εκλογική πελατεία εμφανίζεται διαθέσιμη στους αμφισβητίες των κατεστημένων κομμάτων, αυτή δε η μεγαλύτερη μεταβλητότητα αποτελεί πρόσφορο έδαφος και για τους λαϊκιστές.

Αυτό, όμως, μπορεί να είναι δίκικο μαχαίρι: τα λαϊκιστικά κινήματα είναι πιθανό να γίνουν στη συνέχεια θύματα της κινητικότητας από την οποία είχαν ωφεληθεί σε προηγούμενες εκλογές. Λαμβάνοντας υπόψη τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της λαϊκιστικής ιδεολογίας και, συγκεκριμένα, τον αντιελιτισμό, η ψήφος για τους λαϊκιστές μπορεί να χαρακτηρίζεται κυρίως από αρνητικές παρά από θετικές εκτιμήσεις: σαν μια τιμωρία για το συγκρότημα εξουσίας. Ακόμη και αν η απλότητα των λαϊκιστικών προγραμμάτων είναι αναμφισβήτητη ελκυστική, η αδυναμία τους μακροπρόθεσμα,

συνδυασμένη με την αστάθεια που είναι έμφυτη σε μια έντονα προσωποπαγή πολιτική στάση (Betz 1998: 9· Immerfall 1998: 258), καθιστά τις λαϊκιστικές επιτυχίες περισσότερο στοχαστικές παρά τακτικές (χωρίς αυτό να υποτιμά την πολιτική σημασία της περιοδικής επανεμφάνισης κυμάτων λαϊκισμού). Οι Nonna Mayer και Pascal Perrineau (1996: 388) σημειώνουν, επί παραδείγματι, ότι ο Jean-Marie Le Pen έχασε δύο εκατομμύρια ψηφοφόρους σε λίγες εβδομάδες μεταξύ της προεδρικής εκλογής και της επόμενης κοινοβουλευτικής εκλογής το 1988. Αντιθέτως, το FN κέρδισε περισσότερους από 2,5 εκατομμύρια ψηφοφόρους μεταξύ των Ευρωεκλογών του 1994 και της προεδρικής εκλογής του 1995! Οι λαϊκιστές, ωστόσο, δεν είναι καταδικασμένοι να είναι συνεχώς ευάλωτοι στο μεταβαλλόμενο εκλογικό σώμα· κατά συνέπεια, πρέπει επίσης να εξεταστεί η υπόθεση μιας βαθμιαίας σταθεροποίησης των λαϊκιστικών ταυτίσεων. Πάντοτε σχετικά με το εκλογικό σώμα του γαλλικού Εθνικού Μετώπου, φάνηκε ότι μόνο 38% των ερωτηθέντων απάντησε ότι θα ψήφισε Εθνικό Μέτωπο πρωτίστως για να τιμωρήσει άλλα κόμματα. Η Mayer (1997: 446-47) σημειώνει ότι η ψήφος για το FN διαθέτει ακόμη ένα ισχυρότερο αρνητικό συστατικό από ό,τι η ψήφος για άλλα κόμματα, αλλά βρίσκεται σε μια πορεία κανονικοποίησης, παράλληλα με μια αύξηση της θετικής ταύτισης των ψηφοφόρων με το Εθνικό Μέτωπο.

Καθώς οι λαϊκιστές μπορεί να είναι θύματα της εκλογικής μεταβλητότητας που τους ήταν χρήσιμη στο παρελθόν, το ίδιο πράγμα μπορεί να υποστηριχτεί και για τα αποτελέσματα του πληθωρισμού υποσχέσεων. Αν και το βρίσκουν εύκολο να επικρίνουν την εγωιστική συμπεριφορά των κρατούντων, η οποία δίσταται από τις γενναιόδωρες δεσμεύσεις τους, δεν είναι ούτε οι ίδιοι απρόσβλητοι από το να ενδίδουν στον πληθωρισμό υποσχέσεων. Η τακτική της διάκρισης απέναντι στους ανταγωνιστές, την οποία υιοθετούν, καθιστά μάλιστα κάτι τέτοιο απαραίτητο. Ενόσω παραμένουν στην αντιπολίτευση αυτό δεν τους δημιουργεί προβλήματα. Είναι, όμως, αλλιώς αν αναλάβουν κυβερνητικές ευθύνες, έστω μόνο και σε τοπικό επίπεδο. Τότε οι ψηφοφόροι τους μπορούν να ξετάσουν και τη δική τους αποδοτικότητα και συνεισφορά, ενώ πια οι λαϊκιστές, όπως και οι αντίπαλοί τους, πρέπει να τα βγάλουν πέρα με περιορισμένους πόρους και να διαλέξουν μεταξύ ασυμβίβαστων επιλογών, καθεμιά από τις οποίες έχει πολιτικό κόστος. Σημειώσαμε νωρίτερα ότι τα περισσότερα λαϊκιστικά κόμματα κινητοποιούν ένα μάλλον ετερογενές εκλογικό σώμα. Το τελευταίο αποτελείται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, των οποίων τα ενδιαφέροντα δεν συμπίπτουν πάντα. Αυτή είναι, παραδείγματος χάριν, η περίπτωση του Εθνικού Μετώπου, του οποίου

το εκλογικό σώμα διαπερνάται από μια 'fracture sociale' [κοινωνική τομή], όπως παρατηρούν στην εισαγωγή του βιβλίου τους οι Mayer και Perrineau.

Τέλος, αντίθετα από τα κυπήματα των αντικοινοβουλευτικών δυνάμεων που υπονόμισαν τις δημοκρατίες στην περίοδο του Μεσοπολέμου, τα σύγχρονα εθνολαϊκιστικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη δεν μπορούν να θεωρηθούν πραγματικός κίνδυνος για τα παρόντα δημοκρατικά καθεστάτα. Αντίθετα από τη Λατινική Αμερική ή την ανατολικο-κεντρική Ευρώπη, όπου λαϊκιστικά στοιχεία ήρθαν στην εξουσία μέσω ανταγωνιστικών εκλογών, στη Δυτική Ευρώπη τα εθνολαϊκιστικά κόμματα δεν είναι παρά δευτερεύοντες πολιτικοί παράγοντες συγκρινόμενα με τα κατεστημένα κόμματα. Στις χώρες αυτές οι δημοκρατίες είναι παγιωμένες και αυτό αντανακλάται και στον λαϊκιστικό λόγο. Αντίθετα από την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι λαϊκιστές δεν αντιτίθενται στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, αλλά μόνο στους κατέχοντες υπεύθυνες πολιτικές θέσεις. Χρησιμοποιώντας τους όρους του David Easton, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι εθνολαϊκιστές είναι πολύ επικριτικοί με τις αρχές, αλλά το καθεστώς παραμένει απρόσβλητο από την κριτική τους ενώ η κοινότητα αντιμετωπίζεται ακόμη και θετικά. Αυτό αντιστοιχεί σε ευρύτερες κοινωνικές στάσεις του εκλογικού σώματος, καθώς οι πολιτικοί και τα κόμματα κρίνονται πιο αρνητικά από τα κοινοβούλια, ενώ άλλοι θεσμοί ή η δημοκρατία στο σύνολό της κρίνονται θετικότερα (Ignazi 1999). Τα εθνολαϊκιστικά κόμματα παραμένουν πιστά στα δημοκρατικά συντάγματα.³⁹ Επομένως, όσο και αν ο λαϊκισμός απεικονίζεται σωστά ως μια πρόκληση προς τα κατεστημένα κόμματα και τις πολιτικές ηγεσίες, θα ήταν οπωσδήποτε υπερβολικό να θεωρηθεί ότι συνιστά γενικότερα μια σοβαρή απειλή για τις ώριμες δημοκρατίες.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Σταύρος Σκρίνης

Σημειώσεις

1. Μαζί με κάποια κόμματα της βόρειας Ευρώπης που προηγήθηκαν, όπως τα αντικρατιστικά (εναντίον της φορολόγησης και της γραφειοκρατίας) στη Δανία και τη Νορβηγία, επιτυχημένα από τη δεκαετία του 1970. Σε αυτές τις χώρες η εθνολαϊκιστική Δεξιά συνεχίζει να έχει ισχυρή εκλογική επιρροή.

2. Αμερικανοί λαϊκιστές εμπνεύστηκαν, παραδείγματος χάριν, από ελβετούς ομοϊδέατες τους στο τέλος του 19ου αιώνα για την εισαγωγή μορφών άμεσης δημοκρατίας σε διάφορες πολιτείες (Papadopoulos 1998: 33-36).

3. Έρχάστε προς στιγμήν τη γεωγραφία και τοποθετήστε την Πολωνία στη θέση της Αργεντινής, την Ουγγαρία στη θέση της Ουρουγουάης. Θα δείτε [...] λαϊκιστικά κινήματα με

αμφίβολη αφοσίωση σε δημοκρατικούς θεσμούς [...]: ο λαϊκισμός δεν είναι παρά ένα μικρό κομμάτι της μακράς λίστας προβλημάτων που μαστίζουν τις χώρες αυτές, σύμφωνα με τον συγγραφέα.

4. 'Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει' ήταν από τις αγαπημένες φράσεις του Pierre Bourdieu.

5. Ο Grunberg (1998: 126) συμπεραίνει: 'Όπως, άλλοτε, ένα μεγάλο μέρος των δεξιών ψηφοφόρων δεν θεωρούσαν ότι ταυτίζονταν (εν προκειμένω, με τη Δεξιά) βάσει μιας ταξινόμησης Αριστερά-Δεξιά που τους επέβαλε η Αριστερά, σήμερα, οι ψηφοφόροι οι οποίοι έχουν απόψεις που χαρακτηρίζονται ως λαϊκιστικές από τους αντιπάλους τους, βάσει ενός συστήματος ταξινόμησης «λαϊκιστές-αντιλαϊκιστές», δεν αναγνωρίζουν τον εαυτό τους σε αυτή την ταξινόμηση. Για ένα μέρος από αυτούς, οι «δημαγωγοί» και όσοι μοιράζουν «ψευδείς υποσχέσεις» είναι αυτοί που κυβερνούν χωρίς να ανταποκρίνονται στις ανησυχίες τους...

6. 'Λαϊκιστής' και όχι 'λαϊκός', που είναι μια πολύ κοινή ετικέτα: Λαϊκό Κόμμα, Parti Populaire, Partito Popolare, Volkspartei, κ.λπ. Πάντως το Αμερικανικό Λαϊκό Κόμμα (People's Party) θα ταίριαζε επίσης στον ορισμό που δίνω στον λαϊκισμό· βλ. παρακάτω.

7. Βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση για την αντι-ελιτίστικη χροιά του Ξενοφοβικού και παραδοσιακού καθημερινού λόγου στην Ελβετία από την ομάδα του Uli Windisch (1985).

8. Μια οικεία στους λαϊκιστές στρατηγική οριοθέτησης απέναντι στις άλλες πολιτικές οργανώσεις είναι η περιγραφή εαυτών ως ένα ενοποιητικό κίνημα και η κριτική του διακριτικού ρόλου των κομμάτων.

9. '[...] αυτό που μετατρέπει έναν ιδεολογικό λόγο σε λαϊκιστικό είναι μια *ιδιάζουσα μορφή συνάρθρωσης των λαϊκο-δημοκρατικών εγκλήσεων. Η θέση μας είναι ότι ο λαϊκισμός συνίσταται στην ανασύνθεση των λαϊκο-δημοκρατικών εγκλήσεων ως πλέγμα αντιθετικό προς την κυρίαρχη ιδεολογία*' (Laclau 1982: 172-173 [194, 195] ΣτΜ: η απόδοση παραθεμάτων και όρων του Laclau προέρχεται από την ελληνική έκδοση του έργου του *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία. Καπιταλισμός, Φασισμός, Λαϊκισμός*. Μτφ. Γρ. Ανανιάδης, Θεσσαλονίκη Σύγχρονα Θέματα, 1983. Μέσα σε αγκύλη οι σελίδες της ελληνικής έκδοσης).

10. Το ακόλουθο απόσπασμα του Benjamin Barber (1990: 145), ενός από τους πιο διαπρεπείς διανοητές της σχολής της συμμετοχικής δημοκρατίας, είναι εύγλωτο: 'η αντιπροσώπευση είναι ασύμβατη με την ελευθερία επειδή εξουσιοδοτώντας αποξενώνει την πολιτική θέληση από τη γνήσια αυτοδιακυβέρνηση και αυτονομία'.

11. 'Έτσι είναι φανερό ότι η πατρωνία δεν είναι μόνο φαινόμενο καθυστερημένων κοινωνιών αλλά και ένα αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου απομαγευμένου (entzaubert) τρόπου άσκησης πολιτικής. Αν και οι εμπειρικές μελέτες είναι λιγοστές (σε αντίθεση με τα όσα έχουν γραφεί για τη διαφθορά), για ενδιαφέροντα στοιχεία που αφορούν την Αυστρία, βλ. Mueller (1989).

12. Αυτό μπορεί να σχετίζεται με διαφορές στον ορισμό του ποιος περιλαμβάνεται στην έννοια 'λαός': το 'έθνος' ολόκληρο ή μόνο οι απόκληροι (underdogs) (Canovan, 1984). Ο πρώτος ορισμός ταιριάζει περισσότερο με την πολυσυλλεκτική έννοια, ο δεύτερος με τη λαϊκιστική. Προκαλεί έκπληξη πάντως ότι η Canovan (1981: 263 και 1984: 322) τείνει στο έργο της να εξισώσει τα λαϊκιστικά με τα πολυσυλλεκτικά κόμματα.

13. Είναι, όμως, ενδιαφέρον ότι οι Inglehart και Sidjanski (1976: 236 επ.) στην έρευνά τους για την πολιτική συμπεριφορά στην Ελβετία της δεκαετίας του 1970, δεν μπορούσαν να τοποθετήσουν τους εθνολαϊκιστές εκείνης της εποχής στην άκρα Δεξιά του ιδεολογικού φάσματος. Το εκλογικό τους σώμα αυτοχαρακτηριζόταν κεντρώο και, το σημαντικότερο, βρισκόταν μακριά από οποιοδήποτε άλλο κόμμα σε έναν δεύτερο άξονα. Αναλύοντας τις επιλογές

των κομμάτων σε ομοσπονδιακά δημοψηφίσματα ο Hug (1994: 62-8) έφτασε σε παρόμοια συμπεράσματα για την Ελβετία στην περίοδο 1970-1987.

14. Οφείλω την αρχική διατύπωση αυτής της ιδέας στη Silvia Kobi, βλ. Kobi και Papadopoulos (1997).

15. Ένα πλεόνασμα που τείνει να παραλείπεται, όταν ο εθνολαϊκισμός προσλαμβάνεται κυρίως ως προσηλωμένος σε παραδοσιακές ηθικές αξίες και ως αντίδραση στην επιρροή των κινήματων της νέας αριστεράς (left-libertarian) (Kitschelt 1995).

16. Το ίδιο επιχείρημα έχει χρησιμοποιηθεί για ομάδες συμφερόντων που έχουν ενσωματωθεί στο κράτος και έχουν αποκτήσει τυπική αναγνώριση ως ελίτ ημοί εταιρείοι σε διαπραγματεύσεις κάτω από την αιγίδα του (Offe 1981). Για ορισμένους δείκτες πάνω στην 'κράτικοποίηση' του ΠΑΣΟΚ, βλ. Papadopoulos (1989). Για παρόμοιες μετρήσεις στο ισπανικό PSOE, βλ. Maravall (1999: 169).

17. Ο Luhmann (1979) εκλαμβάνει τον έλεγχο και την εμπιστοσύνη ως λειτουργικά ισοδύναμα.

18. Αν και οι οπαδοί της νέας Αριστεράς ήταν περιθωριακοί στο γαλλικό κομματικό πεδίο όταν το FN άρχισε να απολαμβάνει τις πρώτες του εκλογικές επιτυχίες στη δεκαετία του 1980, ενώ στη Γερμανία το δυναμικό Πράσινο εναλλακτικό κίνημα δεν δημιούργησε σημαντική λαϊκιστική αντιπολίτευση (Immerfall 1998: 256).

19. Η Silvia Kobi (2000) δείχνει με τεχνικές ανάλυσης περιεχομένου ότι στην Ελβετία τα άτομα που υποστηρίζουν εθνολαϊκιστικές θέσεις θεωρούν ότι χάνουν στις συναλλαγές τους με το κράτος και διαμαρτύρονται διότι τα μέτρα κοινωνικής πρόνοιας λαμβάνονται άδικα προς όφελος ομάδων που δεν τα δικαιούνται.

20. Σε αυτό θα επανέλθω αργότερα, εξετάζοντας τους κινδύνους της εφαρμογής της αρχής της πλειοψηφίας σε πολυδιασπασμένες κοινωνίες. Ο σεβασμός της πολυπολιτισμικότητας συνεπάγεται έτσι την ανάπτυξη διαφορών μηχανισμών για την προστασία των μειονοτήτων, βλ. Kymlicka (1988).

21. Και πιθανώς ούτε στην αρχή της δεκαετίας του 1990: έχει υποστηριχθεί, για παράδειγμα, ότι οι ψηφοφόροι του Προοδευτικού Κόμματος της Δανίας στήριζαν το κράτος πρόνοιας και αυτό ήταν επίσης εμφανές στη συμπεριφορά της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος (Kararin 1998: 220).

22. Ένας από τους διαπρεπέστερους ειδικούς για το FN σημείωνε σε μια πρόσφατη συνέντευξή του: 'Το ζήτημα του FN δεν είναι απλώς ένα ζήτημα που η Δεξιά υποβάλλει στην Αριστερά, είναι επίσης ένα κοινωνικό ζήτημα που συνδέεται με την Αριστερά' (Perineau 1998: 30). Το FN αντικατέστησε σταδιακά τη φιλελεύθερη ρητορική του με αναφορές στην ανάγκη για 'εθνικοποίηση' των κοινωνικών πολιτικών ως θεραπεία εναντίον της 'παγκοσμιοποίησης' (Birenbaum et al. 1996: 363-364). Οι εκλογείς του FN από τις λαϊκές τάξεις παρέμειναν πιστοί στις αριστερές αξίες και οι προσμονές των εκλογέων του FN σε θέματα κοινωνικο-οικονομικής πολιτικής είναι κοντά σε αυτές των εκλογέων αριστερών κομμάτων (π.χ. το 35ωρο), βλ. Mayer (1997: 441-43). Η αυξανόμενη απόκλιση μεταξύ κοινωνικών τμημάτων της εκλογικής βάσης του FN μπορεί να εξηγήσει τη διάσπασή του και τη δημιουργία νέου κόμματος από τον Mégret (Mayer 1999).

23. Μπορεί η κατά Betz θεωρία της προλεταριοποίησης, με μια πρώτη ματιά, να έρχεται σε αντίθεση με την πιο διαφοροποιημένη εικόνα των εκλογέων εθνολαϊκιστικών κομμάτων που εμφανίζεται στη συνέχεια. Θα ήταν, όμως, ένα επιχείρημα υπέρ της αν τα λαϊκιστικά κόμματα όντως υιοθετούν εντονότερα ένα λαϊκό προφίλ.

24. Η συσχέτιση μεταξύ λαϊκοποίησης και προνοιακού προστατευτισμού πρέπει ακόμη να επαληθευθεί στη βάση μιας συστηματικής μελέτης των εκλογών και του κοιμματικού λόγου, καθώς θα πρέπει επίσης να προσδιοριστεί η σχέση αιτίας και αιτιατού.

25. Το πρόβλημα αυτό ('democratic deficit') έχει τονιστεί όσον αφορά την Ευρωπαϊκή Ένωση, όμως κατά τη λαϊκιστική ιδεολογία αγριζεί επίσης τα πολιτικά συστήματα των εθνικών κρατών, παρά τον επίσημα δημοκρατικό τους χαρακτήρα.

26. Στο αστικό καντόνι της Ζυρίχης, 58% των ανειδίκευτων εργατών ψήφισε στις ομοσπονδιακές εκλογές του 1995 το SVP και μικρότερα ακροδεξιά κόμματα (Kriesi 1998: 180).

27. Όμως οι πρώτες αναλύσεις από το Ινστιτούτο Gfs των εκλογών του 2003 υποδεικνύουν μια τάση προλεταριοποίησης και αυτού του κόμματος: το ψήφισε 43% των εκλογέων με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (μέσο εθνικό ποσοστό 27%).

28. Εξ αιτίας της γλωσσικής και γεωγραφικής εγγύτητας, η ελβετική Lega dei Ticinesi, στο καντόνι Ticino, συσχετίστηκε βιαστικά με τη Lega Nord, παραβλέποντας το γεγονός ότι η πρώτη μεταφέρει τη διαμαρτυρία ενός τμήματος της οικονομικής περιφέρειας της Ελβετίας, ενώ η δεύτερη αποτελεί το όχημα διαμαρτυρίας του οικονομικού κέντρου.

29. Όπως έχει υποστηριχθεί, αυτή η υπόθεση μοιάζει όλο και πιο λογική αν τα λαϊκιστικά κόμματα είναι υπό προλεταριοποίηση.

30. Για τις πρόσφατες εξελίξεις στη Λατινική Αμερική, βλ. επίσης Weyland (1999).

31. Βλ. Betz (1999: 8), ο οποίος θεωρεί την ισχυρή ηγεσία ως κλειδί για τη λαϊκιστική επιτυχία, αντιπαραβάλλοντας αυτές τις περιπτώσεις καθώς και τη Νορβηγία με τη Γερμανία.

32. Ενάντια στο λαϊκιστικό πιστεύω, σταθεροί θεσμοί μπορεί φυσικά να θεωρηθούν ως παράγοντες 'απαραίτητης ακαμψίας' (με βάση το συστημικό νόμο της απαραίτητης ποικιλίας), διότι εμποδίζουν την αυθαιρεσία και ελαττώνουν τον αριθμό αποδεκτών πολιτικών συμπεριφορών. Ο Philippe C. Schmitter (1988) αναφέρεται στο έργο του Claus Offe σε αυτό το ζήτημα.

33. Πρέπει να υπενθυμίσουμε εντούτοις, ότι μια παρόμοια αντίφαση μεταξύ των διακηρυγμένων αρχών και της καθημερινής πρακτικής ήταν ευδιάκριτη και στα κομμουνιστικά κόμματα, όπως στον διάσημο 'δημοκρατικό συγκεντρωτισμό' που έκρυβε την απόλυτη ισχύ των επιλογών της ηγεσίας επί της εσωτερικής μειοψηφίας, όταν αυτή εκδηλωνόταν. Εντούτοις, ο βαθμός μορφοποίησης των κομμουνιστικών οργανώσεων ήταν πολύ υψηλότερος.

34. Για μια πρωτότυπη κριτική της επικρατούσας έρευνας σχετικά με τις πηγές των πολιτικών κρίσεων, βλέπε Dobry (1986).

35. '[...] η εμφάνιση του λαϊκισμού είναι ιστορικά συνδεδεμένη με μια κρίση του κυρίαρχου ιδεολογικού λόγου που είναι με τη σειρά της μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής κρίσης' (Laclau 1982: 175 [197-8]). Σύμφωνα με τον Laclau, αυτή η κρίση μπορεί να προέρχεται είτε από μια 'ρήξη στο συγκρότημα εξουσίας', με ένα μέρος του να συμμαχεί με τον λαό, είτε από έλλειψη αποτελεσματικής κυριαρχίας και ελέγχου. Η εξήγηση αυτή παραμένει πάρα πολύ αφηρημένη, ώστε να είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί για εμπειρικούς σκοπούς.

36. Αυτό απέχει πολύ από το να είναι ένας απαράβατος νόμος, όπως καταδεικνύει η συγκριτική έρευνα. Με παραπλήσιους θεσμούς, η Ιταλία και η Καλιφόρνια δεν γνωρίζουν ανάλογες συναινετικές πρακτικές (Papadopoulos 1998: 37-81).

37. Αυτό δεν σημαίνει ότι η σύγκρουση είναι απούσα σε αυτούς τους χώρους, αλλά ότι τείνει να 'εκπολιτιστεί': ο Marin (1990) χρησιμοποιεί τον οξύμωρο όρο 'ανταγωνιστική συνεργασία'.

38. Οι κρίσεις εκρών είναι συγκρίσιμες με την κρίση ορθολογικότητας του Habermas

(1976) και οι κρίσεις εισροών με την κρίση κινήτρων του ίδιου, καταλήγοντας και οι δύο, κατά την άποψή του, σε μια κρίση νομιμοποίησης.

39. Με την σχετική εξαίρεση του γαλλικού Εθνικού Μετώπου που πρότεινε το πέρασμα προς μια '6η Δημοκρατία'. Αλλά το FN δεν αμφισβητεί τη δημοκρατική μορφή του κράτους και τα γαλλικά κόμματα στο σύνολό τους αισθάνονται πιο ελεύθερα από τα ξένα αντίστοιχά τους να παίζουν (αν και κυρίως ρητορικά) με τους κανόνες του παιχνιδιού: μερικά χρόνια προτού ανέβει στην προεδρία, ο François Mitterrand αναφέρθηκε στο καθεστώς της 5ης Γαλλικής Δημοκρατίας ως 'το μόνιμο πραξικόπημα'.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Barber, B. (1990). *Strong Democracy*. Berkeley: University of California Press.
- Bartolini, S. & Mair, P. (1990). *Identity, Competition, and Electoral Availability. The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Betz, H.-G. (1998). Introduction. Σε H.-G. Betz & S. Immerfall, *The New Politics of the Right*. New York: St. Martin's Press, 1-10.
- Betz, H.-G. (1999). 'Between Success and Failure: The Radical Right at the End of the 1990s'. Εισήγηση στο 6ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης. Rennes, 28 Σεπτεμβρίου-1η Οκτωβρίου.
- Birenbaum, G. et al. (1996). Le FN dans la Durée. Σε N. Mayer & P. Perrineau, (επιμ.) *Le Front national à découvert*. Paris: Presses de Sciences Po, 343-379.
- Birnbaum, P. (1979). *Le Peuple et les «Gros». Histoire d'un mythe*. Paris: Grasset.
- Canovan, M. (1981). *Populism*. London-New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, M. (1984). '«People», Politicians and Populism'. *Government and Opposition*, 19: 3, 312-327.
- Canovan, M. (1999). 'Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy'. *Political Studies*, XLVII, 2-16.
- Crozier, M. et al. (1975). *The Crisis of Democracy*. New York: New York University Press.
- De Witte, H. & Scheepers, P. (1998). 'En Flandre: Origines, Evolution et Avenir du Vlaams Blok et de Ses Electeurs'. *Pouvoirs*, 87 [θεματικό τεύχος για την άρχα Δεξιά στην Ευρώπη], 95-113.
- Di Tella, T. S. (1965). *Populism and Reform in Latin America*. Σε C. Veliz,

- (επιμ.), *Obstacles to Change in Latin America*. London: Oxford University Press, 47-74.
- Dobry, M. (1986). *Sociologie des crises politiques*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Edelmann, M. (1988). *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: Chicago University Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). Politics Without Class? Postindustrial Cleavages in Europe and America. Σε Η. Kitschelt et al., (επιμ.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 293-316.
- Gamson, W. A. (1988). Political Discourse and Collective Action. Σε Β. Klandermans et al., *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research across Cultures*, τομ. 1, Greenwich: JAI Press, 219-244.
- Gentile, P. & Kriesi, H. (1998). Contemporary Radical-Right Parties in Switzerland: History of a Divided Family. Σε Η.-G. Betz & S. Immerfall. *The New Politics of the Right*. New York: St. Martin's Press, 125-141.
- Graham, K. (1986). *The Battle of Democracy*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Grunberg, G. (1998). 'La mesure du populisme. Sur quelques questions de méthode'. *Mots*, 55, 122-127.
- Habermas, J. (1978). *Legitimation Crisis*. London: Heinemann.
- Hassenteufel, P. (1991). 'Structures de représentation et «Appel au peuple» – Le populisme en Autriche'. *Politix*, 14, 95- 101.
- Hassenteufel, P. (1999). 'Le National-Populisme, un populisme du Welfare?'. Εισήγηση στο 6ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης. Rennes, 28 Σεπτεμβρίου-1η Οκτωβρίου.
- Hermet, G. (1992). 'Le Populisme: concilier l'inconciliable'. Εισήγηση στο Workshop 'Political Behaviour', στο ετήσιο συνέδριο της Ελβετικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης. Balsthal, 13 Νοεμβρίου.
- Hermet, G. (1997). 'Populisme et nationalisme'. *Vingtième Siècle*, 56, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 34-47.
- Hug, S. (1994). Les Coalitions Référendaires. Σε Υ. Papadopoulos, (επιμ.), *Elites politiques et peuple en Suisse. Analyse des votations fédérales: 1970-1987*. Lausanne: Réalités Sociales, 57-83.
- Ignazi, P. (1999). 'Les Partis d'Extrême-Droite: Les fruits inachevés de la

- société post-industrielle'. Εισήγηση στο 6ο Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Rennes, 28 Σεπτεμβρίου-1η Οκτωβρίου.
- Immerfall, St. (1998). Conclusion: The Neo-Populist Agenda. Σε H.-G. Betz & S. Immerfall, (επιμ.), *The New Politics of the Right*. New York: St. Martin's Press, 249-261.
- Inglehart, R. & Sidjanski, D. (1976). The Left, the Right, the Establishment and the Swiss Electorate. Σε I. Budge et al., (επιμ.), *Party Identification and Beyond*. London: John Wiley and Sons, 225-242.
- Ionescu, G. & Gellner, E. (επιμ.) (1969). *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Karapin, R. (1998). 'Radical Right and Neo-Fascist Political Parties in Western Europe'. *Comparative Politics*, Ιανουάριος, 213-234.
- Katz, R. S. & Mair, P. (1995). 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party'. *Party Politics*, 1, 5-28.
- Kirchheimer, O. (1966). The Transformation of the Western European Party System. Σε J. La Palombara & M. Weiner, (επιμ.), *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 177-200.
- Kitschelt, H. (1995). *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kobi, S. (2000). *Des Citoyens Suisses contre l'élite politique: Le cas des votations fédérales 1979-1995*. Paris: L'Harmattan.
- Kobi, S. & Paradopoulos, Y. (1997). Les Ambiguités du populisme: négation ou prolongement de la démocratie? Σε R. Gallissot, (επιμ.), *Populismes du Tiers-Monde*. Paris: L'Harmattan, 13-44.
- Kriesi, H. (1998). 'The Transformation of Cleavage Politics'. *European Journal of Political Research*, 33: 2, 165-185.
- Kriesi, H. (1999). Movements of the Left. Movements of the Right: Putting the Mobilization of Two New Types of Social Movements into Political Context. Σε H. Kitschelt et al., (επιμ.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 398-423.
- Kymlicka, W. (1998). *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Laclau, E. (1982). *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism, Fascism, Populism*. London: Verso.
- Lehmbruch, G. (1977). 'Liberal Corporatism and Party Government'. *Comparative Political Studies*, 10: 1, 91-126.

- Luhmann, N. (1979). *Trust and Power: Two Works*. London: John Wiley.
- Maravall, J. M. (1999). Accountability and Manipulation. Σε A. Przeworski et al., (επιμ.), *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press, 154-196.
- Marin, B. (επιμ.) (1990). *Generalized Political Exchange*. Frankfurt: Campus.
- Mayer, N. (1997). 'Du vote Lepéniste au vote Frontiste'. *Revue Francaise de Science Politique*, 47: 3-4, Juin-Aout, 438-453.
- Mayer, N. (1999). *Ces Français qui votent FN*. Paris: Flammarion.
- Moreau, P. (1998). 'La Freiheitliche Partei Oesterreichs, Parti nationallibéral ou pulsion Austro-fasciste?'. *Pouvoirs*, 87, 61-82.
- Mouzelis, N. P. (1986). *Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*. London: Macmillan.
- Mueller, W. (1989). Patronage im Oesterreichischen Parteiensystem. Theoretische Ueberlegungen und Empirische Befunde. Σε A. Pelinka & F. Plasser, (επιμ.), *Das Oesterreichische Parteiensystem*. Vienna: Boehnau Verlag, 457-487.
- Offe, C. (1981). The Attribution of Public Status to Interest Groups. Σε S. Berger, (επιμ.), *Organized Interests in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 123-158.
- Offe, C. (1987). 'Democracy Against the Welfare State? Structural Foundations of Neoconservative Political Opportunities'. *Political Theory*, 15: 4, 501-537.
- Offe, C. (1997). 'How Can we Trust our Fellow Citizens?', Εισήγηση (draft paper) στο 27ο Συνέδριο της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (IPSA), Σεούλ, 18 Αυγούστου.
- Papadopoulos, Y. (1989). 'Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change'. *West European Politics*, 12 : 2, Απρίλιος, 55-71.
- Papadopoulos, Y. (1995). 'Analysis of Functions and Dysfunctions of Direct Democracy: Top-Down and Bottom-Up Perspectives'. *Politics and Society*, 23: 4, 421-448.
- Papadopoulos, Y. (1997). *Les Processus de décision fédéraux en Suisse*. Paris: L'Harmattan.
- Papadopoulos, Y. (1998). *Démocratie Directe*. Paris: Economica.
- Papadopoulos, Y. (2002). Populism, the Democratic Question, and Contemporary Governance. Σε Y. Mény & Y. Surel, (επιμ.), *Democracies and the Populist Challenge*. London: Palgrave, 45-61.

- Papadopoulos, Y. (2003). 'Cooperative Forms of Governance: Problems of Democratic Accountability in Complex Environments'. *European Journal of Political Research*, 42: 4, 473-501.
- Perrineau, P. (1998). 'Les dilemmes de la droite face au FN'. *M (Mensuel, Marxisme, Mouvement)*, 94, Μάιος-Ιούνιος, 27-34.
- Przeworski, A. (1995). *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scharpf, F. W. (1999). *Governing in Europe. Effective and Democratic?* Oxford: Oxford University Press.
- Schmitter, P.C. (1988). 'Corporative Democracy: Oxymoronic? Just Plain Moronic? Or a Promising Way out of the Present Impasse?'. mimeo.
- Suter, (1993). 'Genesis and Dynamics of Populist Regimes in Latin America, 1900-1990: A Comparative Analysis'. Εισήγηση στην 34η Ετήσια Συνάντηση της Ένωσης Διεθνών Σπουδών. Ακαπούλκο, 23-27 Μαρτίου.
- Taggart, P. (1995). 'New Populist Parties in Western Europe'. *West European Politics*, 18: 1, 34-51.
- Taguieff, P.-A. (1996). Un Programme 'révolutionnaire'?. Σε N. Mayer & P. Perrineau (επιμ.). *Le Front National à Découvert*. Paris: Presses de Sciences Po., 195-227.
- Weyland, K. (1999). 'Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe'. *Comparative Politics*, 31: 4, 379-401.
- Wiles, P. (1969). A Syndrome, not a Doctrine: Some Elementary Theses on Populism'. Σε G. Ionescu & E. Gellner (επιμ.), *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson, 166-179.
- Windisch, U. (1985). *Le Raisonnement et le parler quotidiens*. Lausanne: L'Age d'Homme.